GRGA NOVAK

PRESJEK KROZ POVIJEST GRADA ZADRA

Od najstarijih vremena do dolaska Hrvata

Na mjestu današnjega Zadra bilo je već u neolitu neko malo naselje, kako nam to pokazuju nalazi nađeni na samom otočiću na kojem se diže današnji grad. I u bronzano doba i u željezno doba živio je tu čovjek. Bilo je to bez sumnje ribarsko naselje, jer pretpostavljamo da je oko otočića bilo obilje priobalne ribe, a vjerojatno i školjki. Tek nekoliko kilometara dalje od Zadra otkriveno je veliko neolitsko naselje u Smilčiću. To naselje počinje čak u razdjelu kardija i impresso-keramike, tj. u najstarije neolitsko doba u našim krajevima i nastavlja se u srednjem neolitu.[1] Početkom drugog tisućljeća naše ere dolaze u ove krajeve Indoevropejci (Prailiri).

Zadar se prvi put javlja u historiji kao grad Liburna (Ilira), u početku IV st. pr. n. e. Na otoku Hvaru nađen je natpis pisan grčkim jezikom koji govori o sukobu između grčkih stanovnika otoka Hvara (Pharosa) i Iadassinaca. Najvjerojatnije je da su ti Iadassinci stanovnici Iadasse, tj. prema mišljenju koje prevladava, stanovnici današnjeg Zadra.[2] Ako se taj natpis doista odnosi na Zadar, to su tadašnji Zadrani bili od Farana potučeni. Farani su im oduzeli oružje i posvetili ga nekom božanstvu.

Nalazeći se na vrlo povoljnu položaju liburnski grad se razvija i postaje centar tog dijela istočne jadranske obale.

1 V. Brunelli, Storia di Zara dalle origini al MCCCCXV, Parte prima, Venezia, Arti Grafiche, 1913, str. 41 ss.

Š. Batović, Neolitsko nalazište Smilčić, Radovi instituta JAZU u Zadru, X, Zadar 1963, str. 89 ss.

2 G. Novak, Otok Hvar u starome vijeku; Program c. k. Velike realke, Split 1914, str. 21. G. Novak, Hvar, Beograd 1924, str. 29; G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 322, Zagreb 1961, str. 145; D. Rendić-Miočević, Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LIII, Rendić-Miočević misli da ti Iadassinci nisu stanovnici Zadra, nego da je to ilirsko pleme koje je živjelo uz rijeku Jadro, kraj Salone. Rendić-Miočević, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba, Jadastini, Vjesnik za arh. i hist. d. LII, Split 1950, str. 19 ss.

Vanredno dobar strateški položaj Zadra uočili su Rimljani koji su se od vremena kada su postali gospodari Jadranskoga mora nakon poraza Teute, Demetrija Hvarskoga i Gentija (229, 219, 167 pr. n. e.) sve više učvršćivali na ovim obalama. Kada su Rimljani jače uzeli u ruke vlast u liburnskom gradu Iaderi, kako se tada Zadar zvao, nije još utvrđeno. Možda je to već učinio Cezar za vrijeme svog prokonzulata u Iliriku, kako je to učinio npr. u Saloni,[3] a možda Oktavijan kad je obrazovao i druge rimske kolonije u ovim krajevima.

Za cara Klaudija naziva se Jader COLONIA CLAUDIA AUGUSTA FELIX.

Izgleda da je uz staro liburnsko stanovništvo i naseljene rimske građane dedukcijom veterana Jader vrlo brzo poprimio latinski jezik i rimsku civilizaciju. Za rimskog vladanja Jader se, koristeći se svojim vanredno povoljnim položajem, sve više razvija, grad se okružava bedemima, kiti slavolucima, hramovima, kipovima. Brojni sačuvani natpisi[4] iz toga rimskog vremena govore nam o njegovoj kolonijalnoj autonomiji, a danas otkopani forum, koji je bez sumnje najveći i najraskošniji u rimskom Iliriku, odnosno rimskoj provinciji Dalmaciji, o njegovoj veličini i njegovu blagostanju.[5]

U rimsko doba Zadar je, mada je bio najveći liburnski grad, potpadao pod juridički konvent Scardone (Skradina), a glavni grad cjelokupne provincije bila je Salona.

Nije nam poznato koliko su Goti djelovali u Zadru, jer je centar tadašnjih događaja bila Salona, ali nema sumnje da je Jader sudjelovao u tadašnjem životu Dalmacije, jer njegovoga biskupa Andreasa nalazimo na crkvenim sinodima u Saloni g. 530 i 533.[6]

Od dolaska Hrvata do propasti hrvatske narodne dinastije

Početkom VII st. prodiru u Dalmaciju Avari i Hrvati i u svom naletu osvajaju i ruše gotovo sve dalmatinske gradove: Nonu, Asseriju, Varvariju, Aequm, Promonu, Epidaurum, Salonu i dr., a ostaju sačuvani samo Jader i Tragurijum, jer su se nalazili na otočićima i Spalatum, jer su ga branile tvrde zidine Dioklecijanove palače.

Što se događalo sa Jaderom u idućim stoljećima, sve do kraja VIII, mi ne znamo mnogo, jer nam se za to vrijeme nije o njemu sačuvao gotovo nikakav spomen.

Kad se Zadar g. 804. ponovo spominje, on je sjedište biskupa Donata i bizantinskoga »dux«-a Paulusa. Njih su dvojica došla g. 805. caru Karlu Velikome da mu se poklone. Očito je da je tada Zadar, poslije propasti

[3] G. Novak, Isejska i rimska Salona, Rad JAZU knj. 270, Zagreb 1948, str. 18.

[4] CIL. III. 2907, 13264, 2904, 2019, 2904, 2920, 2931, 2932, 2924, 2921, 2928 i dr.

[5] V. Brunelli, Storia di Zara, I, str. 85 ss.

[6] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, Preštampano iz Bogoslovske Smotre, Zagreb 1912, str. 30 ss.

Salone g. 614 n. e., središte bizantinskog temata (pokrajine) Dalmacije, u kojoj su se tada nalazili gradovi: Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor i tri otočna grada Krk, Osor i Rab.

Kao glavni grad bizantinske Dalmacije, u kojem je stolovao carski namjesnik (strateg, prokonzul, katapan), došao je Zadar silom prilika u vezu sa svojom okolicom, koja je sva pripadala hrvatskoj državi, a i sa samom državom, odnosno njenim vladarima. Od vremena kneza Branimira (879—892) dalje plaćao je Zadar hrvatskom vladaru za nesmetan posjed zemljišta izvan gradskih zidina 110 zlatnika na godinu. Godine 923. došao je Zadar pod direktnu vlast hrvatskoga kneza Tomislava, kome je car Roman, kao svom prokonzulu, predao Dalmaciju da njom upravlja.[7]

Zadarski biskup Formin je zajedno s hrvatskim kraljem Tomislavom, humskim knezom Mihajlom i njihovim dostojanstvenicima i s ostalim dalmatinskim biskupima uputio g. 925. molbu papi Ivanu da im pošalje na crkveni sinod u Split svoje izaslanike i svoju poslovnicu Sinodu je prisustvovao i biskup Formin. (Isti zadarski biskup prisustvovao je i crkvenom sinodu u Splitu g. 928). Na tom je sinodu ukinuta ninska biskupija i na dobar dio njezina teritorija proširena jurisdikcija zadarskoga biskupa. Time je veza Zadra s njegovim zaleđem postala još intenzivnija, što je u to doba, kad je crkva imala ne samo velik utjecaj na široke narodne slojeve nego i često odlučnu riječ u državnom životu, bilo od velikog značenja.

Intenzivan život Zadra i vrlo srdačne veze s pojedinim gradovima i selima dovele su do prijateljstva i međusobnih ženidaba s okolnim Hrvatima, od kraljevske kuće pa do robova.

Sin i nasljednik kralja Tomislava, Krešimir, darovao je oko g. 940—946. jednu zemlju »svom šurjaku Madiju i njegovu sinu Dobronji«, koji su bili Zadrani i živjeli u Zadru. Isti je kralj Krešimir darovao samostanu sv. Krševana jedno zemljište u selu Diklu, i to kada je došao u Zadar da se pomoli u crkvi toga samostana. Izgleda da je Krešimirova žena Jelena bila Zadranka iz porodice Madijevaca.[8]

Već je u IX stoljeću, a pogotovo početkom X stoljeća Zadar jako infiltriran hrvatskim življem. Godine 918. kćerka zadarskog priora Andrije zove se Dobruša (Dobrosia), a sluge istog najvišeg gradskog dostojanstvenika zovu se: Prisinak, Pribina, Tjehomila, Milica, Strjeteč i Zremil.[9] Vjerojatno su i prior Andrija i Madije bili Hrvati, čiji su preci došli u Zadar, u njemu se nastanili i svojoj djeci dali kršćanska imena. Na taj su se način mnogi Hrvati već u prvim generacijama potpuno srodili s romanskim stanovništvom.

Godine 1000, za vrijeme teških dinastičkih borba u Hrvatskoj, ušao je sa svojom flotom u zadarsku luku, a zatim se iskrcao u Zadru, mletački dužd Petar II Orseolo. Vješto iskorištavajući prilike na bizantinskom dvoru i neslogu u hrvatskoj dinastiji, a i pozvan od Zadrana, kojima je dodijala

7 Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 411.

8 Documenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, izdao Rački, Zagreb, 1877 str. 20 i 69, 70; Šišić, o. c., str. 436.

9 Rački, Documenta, str. 17, 19.

tadašnja slabost hrvatskih vladara nesposobnih da drže red na moru i krote gusare, mogao je Petar II Orseolo bez ikakve borbe, čak i triumfalno, ući u Zadar. Tada je Orseolo ušao i u Trogir i u Split, a dubrovački mu je biskup kraj otočića Majsana, na sjeveroistoku Korčule, predao Dubrovnik. Opro mu se jedino Hvar, a Biograd je osvojio poslije izvjesnog otpora. Njegovi nasljednici nisu bili u stanju da održe ono što je on stvorio i vrlo brzo su ti gradovi došli pod Bizant.[10] Za vrijeme kralja Stjepana I (1035—1058) Zadar je i cijela Dalmacija pod vlašću hrvatskoga kralja. Godine 1050. uzeše Mlečani Zadar, a g. 1069. u sporazumu s Bizantom pripoji kralj Petar Krešimir IV Zadar i ostale dalmatinske gradove svojoj državi.

Za vrijeme vladanja kralja Petra Krešimira IV povezao je Zadar naročito uske veze s okolnim hrvatskim stanovništvom, a napose sa samim kraljem Petrom Krešimirom, koji je često boravio u svom kraljevskom gradu Ninu, ili u Biogradu. U Ninu je kralj Petar Krešimir g. 1062. potvrdio darovnicu svoga pradjeda Krešimira samostanu sv. Krševana u Zadru,[11] kojom je on darovao tom zadarskom samostanu jednu zemlju u Diklu. U istom je Ninu g. 1069. (kralj Petar Krešimir IV) darovao otok Maun »koji se nalazi u našem dalmatinskom moru«.[12] U Zadru je g. 1066. Čika, kćerka Dujma i Većenege, nećakinja priora Madija, koji je bio i prokonzul, poslije ubistva svoga muža Andrije sina Papova, osnovala ženski benediktinski samostan i sa starijom kćerkom Domnanom odlučila da kao koludrica uđe u taj samostan. To je ona saopćila biskupu Stjepanu i zadarskom prioru Dragu, koji su njenu odluku iznijeli pred svoja vijeća i odobrili je. Isto su tako to odobrili i redovnici benediktinskoga samostana svetog Krševana u Zadru, na čelu s opatom toga samostana Petrom, i darovali joj svoju crkvicu svete Marije. Po toj se crkvici, na koje je mjestu sagrađena današnja crkva svete Marije, prozvao i samostan imenom svete Marije.[13]

Malo kasnije, na sam Božić, 25. prosinca 1066. sazvao je kralj Petar Krešimir sjajan sabor u Šibeniku. Na tom su saboru bili prisutni (pored kralja: njegov vojvoda Stjepan), splitski nadbiskup Lovro, zadarski biskup Stjepan, biskup Hrvatske Rajner, trogirski biskup Ivan, biogradski biskup Dabro, rapski biskup Drago i osorski biskup Petar, uz druge hrvatske velikaše, kraljevski dvor i brojne druge dostojanstvenike.

Na taj je sabor došla i Čika, koju Petar Krešimir naziva »sestrom«,[14] i zamolila kralja Petra Krešimira da potvrdi novoosnovanom samostanu svete Marije njegova prava i posjede, koje mu je ona darovala, a koji su se nalazili na hrvatskom teritoriju. Tada je kralj, uz pristanak svih prisutnih, dao »kraljevsku slobodu zadarskom samostanu svete Marije, koji je sagradila moja sestra Čika«.

Poslije svečanog proglašenja tog čina predana je o tom isprava u ruke same »opatice Čike«.[15]

10 Documenta, str. 38.
11 Documenta cit. str. 62.
12 Documenta cit. str. 72, 73, 74.
13 Documenta cit. str. 65, 66.
14 »soror mea Cicca«, Documenta, cit. str. 66.
15 Documenta, l. c.

Ovaj se vrlo važni dokumenat čuva u originalu u današnjem samostanu svete Marije u Zadru i svjedoči o uskim vezama zadarskih plemića i cjelokupnog episkopata dalmatinskih gradova s hrvatskim kraljem, koji je u ono vrijeme bio ne samo po naslovu nego i stvarno »kralj Dalmacije«, kako se u toj ispravi naziva.[16]

Iduće je godine 1067. opat samostana svetog Krševana u Zadru dao načiniti ispravu u kojoj mu je potvrđen tačan opseg posjeda samostana u selu Diklu. Tu je bio i međašni stupić, koji su neki zlobno pomakli prema istoku za gotovo 2000 koraka, »koji smo mi uz pristanak hrvatskoga kralja po imenu Krešimira i njegovih plemića povratili na prijašnje mjesto«.[17] Taj je naime posjed samostanu darovao hrvatski kralj Krešimir I (Mihajlo) pradjed kralja Petra Krešimira, a on je tu pradjedovu darovnicu potvrdio još g. 1062.[18]

Porodični odnosi kralja Petra Krešimira, a napose to da Krešimir Čiku naziva svojom sestrom, dok se u drugom dokumentu, koji Čika izdaje iste godine 1066. ona sama naziva »Čika kćerka Dujma i Vekenege, unuka priora Madija,[18a] bili su tumačeni na razne načine.[19] Rodbinska je veza svakako postojala između zadarske patricijske porodice Madijevaca i Petra Krešimira od vremena kada se Jelena Madijevka udala za hrvatskog kralja Mihajla Krešimira.[19a] U ispravi Petra Krešimira IV iz g. 1067. naziva on Madija da je bio šurjak njegova djeda Krešimira.[19b]

Kralj Krešimir IV pripoji, u sporazumu s Bizantom, Zadar i ostale dalmatinske gradove svojoj državi (1069). Još se više poveza Zadar s Hrvatskom državom kad on i ostali dalmatinski gradovi izabraše godine 1075. Zvonimira svojim kraljem.

Sve ove prilike učiniše da je Zadar postajao sve više i više hrvatski i po svom stanovništvu. Dovoljno nam je spomenuti samo imena zadarskih priora, dakle njegovih upravljača iz tog vremena, pa da vidimo da je hrvatski elemenat već u to vrijeme u Zadru u većini. Godine 1056. bio je zadar-

16 »Ego Cresimir, rex Croatiae et Dalmaciae, filius Stephani regis«, Documenta, cit. 1. c.

17 Documenta, cit., 69, 70.

18, 18a Dokumenta, cit., str. 65, 66.

19 Da se ne upuštamo u citiranje starijih pisaca, koji su o tom na bilo kakav način kazali svoje mišljenje. Bianchi kaže za Čiku da je bila sestra kralja Krešimira (Bianchi, Zara Cristiana I, Zadar 1877, str. 322). Tadija Smičiklas riječ sestra ispisuje »sestra« (Smičiklas, Poviest hrvatska, I, str. 290), Klaić Vjekoslav riječ »sestra« tumači kao rođakinja (Povijest Hrvata, I, 136), Šišić stavlja riječ pod navodne znakove (Povijest Hrvata za vrijeme narodnih valdara, I, Zagreb 1925, str. 499); v. i njegove »Genealoške priloge hrvatskoj nar. dinastiji, Vjesnik hrv. arh. društva, N. S. XIII, Zagreb 1913, (str. 74, b. 2, zatim »Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, 238). Posljednji se pitanjem porodičnih veza Krešimira i Čike bavio Viktor Novak, koji uzimajući Baradinu tezu da su postojala dva Stjepana, jedan sin Svetoslava Suronje, a drugi sin Krešimira III (Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, Vjesnik za arh. i hist. dalm. L, 157—199) zaključuje da je Većenega, mati Čikina, bila prvi put udata za Dujma, i kad je ovaj umro, ona se udala za Stjepana sina Krešimira III i iz tog braka se rodio Petar Krešimir, dakle oni su bili polubraća (Viktor Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije, JAZU, Zagreb 1959, str. 37, 38).

19a V. rodoslovlje zad. porodice Madijevaca u Šišićevoj Povijesti Hrvata I, 486, 487.

19b Rački, Documenta, 67; Šišić, Povijest Hrvata I, 487.

ski gradski prior Grubiša,[20] g. 1069. — Drago,[21] g. 1066. Dabro sin Boljice,[22] 1070.[23] i 1072.[24] Drago, Vitača prije 1096,[25] oko 1076—1080. Drago,[26] 1091. po treći put Drago,[27] pa Desinja[28] i drugi. I drugu čast u gradskoj upravi, tj. tribunsku, imali su ljudi s hrvatskim imenima, kao Dabro (918),[29] Črneha i Dabro (986),[30] Dabro i Draže (1035)[31] i dr. Bilo je i gradskih sudaca s hrvatskim imenima, kao g. 1096. Desinja.[32] Godine 1096. spominju se gradski plemići: Črneha i Zloba,[33] g. 1091. Prvonja, Grubiša, Domald, Brate.[34] Kći zadarskog priora Maiusa nosi hrvatsko ime Većenega, a njezina kći Čika isto tako.[35] Kćerka Čike zvala se opet Većenega, a bila je udata za Zadranina Dobroslava.[36]

Stari je romanski živalj, tj. onaj koji je ostao iz liburnsko-rimskih vremena, bio već sada uvelike ispremiješan hrvatskim elementom, koji je ušao među gradske zidine i ne samo bio priznat kao gradski nego su mnogi Hrvati postali zadarski plemići, pa čak i došli do najviših gradskih časti. Kako je pak čast zadarskog priora bila neko vrijeme vezana uz onu carskog bizantinskog namjesnika za Dalmaciju (dalmatinski temat), to ih je i sama carska vlada smatrala pravim i potpunim Zadranima.

Odnosi i veze hrvatskih kraljeva prema Zadru bile su naročito u XI vijeku vrlo srdačne. Poslije smrti hrvatskog kralja Zvonimira nastadoše u Hrvatskoj borbe za prijestolje. Zadar se priključi onoj stranci kojoj je pripadala većina hrvatskih velikaša i koja okruni za kralja Stjepana II (1089—1090). Za borba koje se nastaviše poslije smrti Stjepana II uze car Aleksije dalmatinske gradove i obnovi temat (1091), kojemu je Zadar i opet bio glavnim gradom. Međutim se borbe nastavile i 1097. bješe hrvatski kralj Petar poražen u Petrovoj Gori od pretendenta na hrvatski prijesto, ugarskoga kralja Kolomana. Godine 1102. sporazumješe se predstavnici 12 hrvatskih plemena s Kolomanom, koji im zajamči samostalnost Hrvatske, koju će s Ugarskom vezati samo kraljeva osoba. Iza toga okruniše Hrvati Kolomana za kralja Hrvatske i Dalmacije u Biogradu na moru (1102).

[20] Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. dig. F. Rački, Zagreb 1877, JAZU, 48, 49, 50.
[21] Ibid. 52, 54, 66, 68.
[22] Ibid. 67.
[23] Ibid. 87.
[24] Ibid. 93, 94.
[25] Ibid. 175, 176, 177.
[26] Ibid. 126.
[27] Ibid. 154—159.
[28] Codex Diplomaticus. ed. Smičiklas JAZU, II, Zagreb, 187, 189, 211, 218, 223 itd.
[29] Documenta, cit., 19.
[30] Ibid. 22.
[31] Ibid. 42, 43.
[32] Ibid. 42.
[33] Ibid. 176.
[34] Ibid. 176.
[35] Ibid. 155.
[36] Ibid. 154.

Dok se to događalo dade Bizant mletačkom duždu Vitalu Michieliju, kao carskom protosebastu, na upravu dalmatinske gradove, i on ih preuze g. 1097. Tako dođe i Zadar u vlast mletačkoga dužda. Ali na kratko, jer se međutim promijenile prilike u Bizantu, gdje car Aleksije predade iste dalmatinske gradove i otoke Kolomanu. Godine 1105. predade se Zadar Kolomanu. To isto učiniše Trogir, Split, Rab, Cres, Osor i Krk. Iza toga na velikom saboru pred Zadrom, na koji dođoše izaslanici svih dalmatinskih gradova, položi Koloman prisegu da će poštivati i čuvati autonomiju tih gradova. Ta je Kolomanova obaveza bila temelj autonomije dalmatinskih gradova u daljim stoljećima, najjača veza između njih i ugarsko-hrvatskih kraljeva. Tako je Zadar 1105. ponovno došao u sklop Hrvatske države. Nov odnos Zadra prema ugarsko-hrvatskome kralju nastao g. 1105. nije nimalo smetao caru Aleksiju, koji, smatrajući se uvijek gospodarom Dalmacije, pristane da godine 1115. mletački dužd Ordelafo Falier uzme Zadar i Biograd, a iduće godine Split, Trogir i Šibenik, od kojih gradova ni Biograd ni Šibenik nisu nikada bili bizantinski. Ali Kolomanov sin i nasljednik Stjepan II (1116—1131) ne htjede prepustiti te gradove Mlečanima, i već ih g. 1117. poče napadati. Dužd Ordelafo Falier bijaše kod Zadra potučen i u boju pade, a novi dužd Dominik Michieli sklopi sa Stjepanom mir, prema kojemu Zadar, Split i Trogir ostadoše Mlečanima, a Biograd i Šibenik pripadoše Stjepanu. Međutim, dok je ostala Dalmacija g. 1133. ponovno došla pod vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva, Zadar je ostao pod Venecijom.

U svojoj pretežnoj većini hrvatski, uz ostatak romanskog stanovništva, koje je bilo usko vezano uz svoju okolicu, sa svim svojim posjedima na hrvatskom teritoriju, Zadar je teško primio, a još teže podnosio mletačko gospodstvo, s tim teže što mu je u hrvatsko-ugarskom kraljevstvu bila garantirana puna autonomija i slobodno uživanje svih posjeda izvan gradskih zidina. Ovo neraspoloženje Zadrana prema Veneciji povećalo se kad je Venecija, da bi otkinula Zadar od splitske nadbiskupije (jer je Split bio pod ugarsko-hrvatskim kraljem), već 1134. počela raditi na tome da Zadar podigne na nadbiskupiju i da tu nadbiskupiju podloži svom patrijarhu u Gradu. Kad je g. 1154. papa Anastazije IV imenovao biskupa zadarskog nadbiskupom, Zadrani se veselili, ali kad je već iduće godine papa Hadrijan IV podložio zadarskog nadbiskupa patrijarhu u mletačkom Gradu, razočaranje je Zadrana bilo općenito. Venecija je tako i u crkvenom pogledu ne samo otcijepila Zadar od Dalmacije i Hrvatske nego je, podloživši ga gradskom patrijarhu, htjela da ga što jače priveže uza se. Zadrani su to vrlo dobro shvatili i kad im ne uspije da išta u tom pitanju u Rimu promijene oni se g. 1159. pobuniše, odpadoše od Venecije i protjeraše iz svoga grada mletačkoga kneza Dominika Maurocena.

Venecija posla tada veliku vojsku na Zadar i on, ne dobivši pomoći, bješe od Mlečana osvojen.[37] Iako su sada Zadrani morali primiti za kneza

[37] Chronicon venetum, ed. Simonsfeld u Monumenta Germaniae historica vol. XIV, st. 71.

istog Maurocena, ipak se nisu odricali volje da otpadnu od Venecije i da se vrate staroj svojoj zajednici s hrvatskim krajevima oko sebe. Oni otpadnu ponovo g. 1164. od Venecije i priznadu za kralja hrvatskog kralja Stjepana III, ali bijahu i ponovo od Venecije svladani. Treća pobuna Zadra protiv Venecije, g. 1168,[38] imala je kud i kamo veći izgled u uspjeh. Zadrani protjeraše te godine i po treći put kneza Dominika Maurocena i primiše u svoj grad 30.000 hrvatsko-ugarske vojske, koja će braniti grad od mletačke navale. Dužd Vitale Michieli dođe s velikom mornaricom na Zadar, ali ne mogaše mu nauditi i morade se sramotno vratiti u Veneciju.[39]

U vlasti Stjepana III osta Zadar do 1170. Te godine, dok se ugarska i hrvatska vojska borila s bizantinskom u srednjoj Dalmaciji, napadne Zadar mletačka vojska pod izagnanim knezom Dominikom Maurocenom. Ugarsko-hrvatska vojska, kad opazi golemo mnoštvo brodovlja, uvjerena da neće moći obraniti Zadra, izađe iz grada i povuče se. U takvim prilikama, videći da im je svaka borba uzaludna, predadoše se Zadrani Mlečanima (1170). Mir koji im je sada Venecija odobrila bio je za Zadrane i odviše težak. Zadrani moradoše priznati ovisnost svoga nadbiskupa od patrijarha u Gradu, dati taoce, porušiti gradske bedeme. Dominik Mauroceno postade i opet knezom Zadra.[40]

Ali, uz sve ove teške uvjete, nisu se Zadrani mogli sprijateljiti s mletačkom vlašću, pa g. 1180. opet otpadoše od Venecije i priznadoše za svog gospodara hrvatsko-ugarskog kralja Belu III.[41] On posla odmah u Zadar dosta vojske i dade popraviti gradske bedeme, koji pred deset godina bijahu porušeni. Ponovno u svojoj državi, Zadrani izabraše za kneza Hrvata Damjana Desinjina,[42] koji je tu čast obnašao sve do svoje smrti 1198. godine. Venecija je poslala odmah svoje brodovlje na otpali Zadar, ali ga tamo dočeka spremna obrana i ono se vrati ne opravivši ništa.

Ni nova mletačka navala i podsjedanje Zadra (od srpnja do rujna 1187. godine) ne mogaše Zadru nauditi. Mlečani ponovo sakupiše još iste godine, uz velike žrtve, novo brodovlje, ali ni ono ne uspije, našto sklopiše s Belom III primirje na dvije godine (1188).[43]

Zadrani su znali od kolike je važnosti njihov grad za Veneciju i da će ona ponovo pokušati da ga uzme. Da bi se što sigurnije obranili, sklopiše oni savez sa starom suparnicom Venecije, Pisom. Godine 1188. 30. ožujka, sklopi Zadar s Pisom ugovor za međusobnu pomoć i obranu.[44]

38 Andreae Danduli Chronicon Venetum, ed. Muratori, Scriptore rerum italicarum. XII. Mediolani 1728, str. 292.

39 Historia ducum veneticorum, ed. Simonsfeld, MGH, Scriptores XIV, st. 76; Andreae Danduli, o. c. ed. cit. str. 292.

40 Historia ducum, l. c., Dandolo, l. c.; Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666, st. 136 ss.

41 Codex Diplomaticus, ed. Smičiklas II. 179.

42 Codex Diplomaticus II, st. 184, 186, 189.

43 Dandolo, o. c., 311.

44 Cod. Dipl. II, 223.

Na taj je način Zadar mogao spremno čekati eventualnu mletačku navalu. Ta je doista i došla u svibnju 1190. godine. Tada je zadarsko brodovlje dočekalo mletačko kod Mikinog rta (Puntamike) 14. svibnja i sjajno ga potuklo.[45] Veselje je Zadrana bilo neopisivo. Venecija je i opet sklopila primirje s Belom III, a onda ga g. 1192. obnovila na dvije godine.

Pobjeda zadarske flote nad mletačkom kod predbrežja Treni (danas rt Puntamika na sjeverozapadnoj strani Zadra, koji zatvara zadarski zaliv s te strane) bila je ne samo spas Zadra od ponovnog osvojenja nego i važan podstrek Zadranima u borbi protiv mletačkog gospodstva.

Sačuvao nam se originalan dokumenat o toj pobjedi Zadrana,[46] sastavljen na svečanoj skupštini, na dan prenosa moći svetoga Krševana, u njegovoj sjajnoj crkvi, na kojoj su skupštini bili prisutni svi najugledniji građani i sav kler, kojeg je bilo mnogo. Svi su se oni tu sastali da proslave pobjedu »poslije rata, koji je vođen s Mlečanima i poslije pobjede kod kaštela (nekoć podignutog) na predbrežju Treni, koju su nam nebesa odredila«. Oni su se, kako stoji u ispravi koja je tom prilikom izdana, skupili da zahvale Bogu, svim svecima, a napose svom zaštitniku Krševanu, »izlijevajući hvale i zahvale zbog toga što su izbjegli najvećoj opasnosti i zbog dane im pobjede i za sva primljena dobročinstva . . .«

Zbog svega toga je za vrijeme svečane službe božje hvarski biskup, koji je tu svečanu službu vodio, održao govor narodu. Tada je donesen zaključak da zadarska komuna vrati samostanu sv. Krševana otok Maun, koji mu je hrvatski kralj Krešimir bio darovao. To čine ne samo zbog poštovanja svetog Krševana nego i zbog toga »da budemo uvijek oslobođeni od napada vidljivih i nevidljivih neprijatelja i da ih možemo sigurno pobijediti i nad njima triumfirati . . .«

Tom nadasve svečanom činu bili su prisutni: Damjan »milošću božjom zadarski knez«, zatim dva brata Zluradijeva Damjan i Martin, Petrica Vitače i njegov brat Lampridije, Vučina de Cande, Petar Zluradov i toliki drugi zadarski građani i »cjelokupna komuna (universa communitate)«.

U to doba proživljuje Zadar ne samo vrijeme svog ekonomskog procvata, koji je najbolje izražen vezom s tadanjom snažnom pomorskom državom Pisom, u čije luke, koje su mahom na Tirenskom moru, a njeni privilegiji na Levantu, šalju Zadrani svoje lađe i trgovce, nego je tada i politička svijest Zadra na najvećoj visini.

Da bismo to uočili dovoljno nam je pogledati sadržaj saveznog ugovora između Zadra i Pise. Pisa i Zadar nastupaju tu kao ravnopravne strane. Taj ugovor između Zadra i jedne strane države sklopili su bez ikakva sudjelovanja ili odobrenja kralja Bele III zadarski nadbiskup Petar i Damjan »po milosti božjoj i gospodina ugarskog kralja knez istog grada i prvak Dalmacije zajedno sa sucima, prvacima, tribunima i cjelokupnim zadarskim narodom«.

[45] Bianchi, Fasti di Zara, Zara 1888.

[46] Codex Diplomaticus, cit. II, str. 243—245; Original u Historijskom arhivu u Zadru.

Osjećaj pune autonomije, koja je Zadranima davala široke mogućnosti, i u kojoj je sudjelovao sav narod, a koja mu je autonomija bila garantirana Kolomanovim privilegijem iz 1105. godine, kao i puna sloboda, odrazila se u ovom ugovoru između Zadrana i Pisanaca. Ona je bila uvijek i najjači podstrek Zadranima u borbi protiv Venecije, koja je od njih htjela stvoriti samo svoje podložnike, a brigu za trgovinu i veze sa svijetom sebi prisvajala i ljubomorno čuvala.

S druge strane, postojali su mletački politički i trgovački interesi na Jadranskom moru, koje je Venecija već četiri stoljeća nastojala pretvoriti u siguran prolaz svojim lađama. Da bi to postigla trebalo je da Venecija ima nekoliko najistaknutijih luka na istočnoj strani Jadranskoga mora, koje bi joj bile sigurna pristaništa i iz kojih bi ona pomoću svoje flote čuvala sigurnost Jadrana.

Pri tome nije imala nikakvu ulogu ni narodnost stanovnika istočne jadranske obale, ni vjera, ni bilo što; glavno je bilo to da izvjesna mjesta budu u podaničkom odnosu prema Veneciji, a da pri tome nemaju slobodnih veza s drugim državama, odnosno s drugim vladarima. Grad, odnosno komuna, koju bi Venecija na istočnoj obali uzela trebalo je da njoj bude u svemu onome što se odnosi na njegovo značenje u trgovačkom i političkom životu potpuno na raspolaganju.

U Veneciji je vladalo općenito mišljenje da je posjedovanje Zadra preduvjet za mletačku gospodarsku politiku na Jadranu i na Levantu i da ga treba pod svaku cijenu ponovo dobiti.

Godine 1192. postao je mletačkim duždem Enrico Dandolo, tada bez sumnje najjača politička i diplomatska ličnost Venecije, koji je svojoj domovini tokom svojih čestih diplomatskih zaduženja znao uvelike koristiti. Duboko povrijeđen ponašanjem bizantinskih careva Manojla i Andronikosa prema Veneciji, mrzio je Bizant, a sigurno isto tako i Pisu, koja je znala da u Carigradu dobije privilegije, do kojih Venecija nije mogla da dođe. Pun aristokratskog ponosa, čak i preko mjere, željan slave i nesalomljiv u obrani interesa svoje domovine, on je sa svojih 80 godina života izabran za dužda Venecije, u doba kada ga je ona najviše trebala.

Tada je Enrico Dandolo, koji je inače bio već slijep ili barem gotovo slijep, preuzeo duždevsku stolicu, naslijedivši slabog Orija Malipiera, koji se nije osjećao sposoban da u tadašnjoj teškoj situaciji u svijetu Sredozemnog mora i Italije vodi državne poslove i u proljeću 1192. pošao u samostan, gdje je doskora i umro.

Enrico Dandolo, bez skrupula u svim pitanjima mletačke politike, odmah je sebi postavio za jedan od glavnih ciljeva osvajanje Zadra. Međutim, prvi njegov pokušaj u tom pravcu (g. 1194) doživio je neuspjeh. Ali svoj plan osvojenja Zadra nije Enrico Dandolo nikako napuštao; čekao je samo priliku. I ta mu se doskora neočekivano pružila; trebalo ju je samo znati iskoristiti i pri tom upotrijebiti bez ikakvih skrupula i lukavstvo, i vjeru, i Boga i Kristov grob.

Kada je 15. kolovoza godine 1198. veliki papa Inocentije III pozvao kršćanski svijet na nov križarski rat, odazvali su se tom pozivu francuski plemići, gradovi i biskupi, od kojih je najveći dio trebalo da bude prevezen preko Venecije na palestinsku obalu. Poslije izvjesnih pregovora, a napose poslije istupa dužda Enrica Dandola, koji je s propovjedaonice u katedrali sv. Marka pozivao Mlečane u križarski rat, potpisan je ugovor za prevoz križara u Svetu zemlju, u travnju 1201, a onda se 1202. godine skupljali križari na Lidu i spremali za odlazak. Ali križari nisu imali dovoljno novaca da plate prevoz i prijetila je opasnost da do njega neće ni doći.

U takvoj situaciji nastupi dužd. Geoffroy de Villeharduin, jedan od učesnika i vođa križara, opisuje kako je dužd pridobio Mlečane da prevezu križare. Prema Villeharduinu dužd je govorio Mlečanima: »Kralj ugarski oteo nam je Zadar u slavenskoj (hrvatskoj) zemlji, jedan od najutvrđenijih gradova na svijetu. Nikada ga nećemo predobiti snagom što je mi imamo ako ga ne osvoje ovi ljudi. Zatražimo od njih da nam pomognu osvojiti ga, i mi ćemo im odgoditi plaćanje 34 hiljade srebrnih maraka, koje nam duguju, sve do časa kad nam Bog dopusti da ih zajedno s njima stečemo.«[47]

Iza toga je opet svečano u crkvi sv. Marka izabran, na svoj prijedlog, stari i slijepi 93-godišnji Enrico Dandolo za vođu pohoda krstaša najprije na Zadar, a onda i dalje.

8. listopada 1202. krenu iz Venecije sjajno brodovlje, za koje je napisao sudionik i jedan od vođa spomenuti Villeharduin: »Nikada nije ljepša mornarica isplovila iz ikoje luke«.[48] Brodovlje bijaše opremljeno svim tada najmodernijim sredstvima ratne tehnike, koji su bili namijenjeni najjačoj tvrđavi tadanjega svijeta — Carigradu! Bilo je 60 galija i velikih ratnih brodova, oko 100 transportnih lađa za konje i golem broj teretnih lađa, koje su prevozile razne ratne sprave, hranu i slične potrepštine.

9. listopada bila je ta golema flota u Piranu, gdje se zadržala dvadeset dana, a zatim se zadržala i u Puli i tek 10. studenoga »uoči Martinja dođoše pred Zadar u Hrvatsku.[49] I opaziše da je to grad zatvoren visokim zidovima i tornjevima i da bi uzalud tražili ljepši i bogatiji grad. I kad ga ugledaše hodočasnici mnogo se zadiviše i rekoše jedan drugome: »Kako bi se mogao osvojiti silom takav grad, ako ga sam Bog ne bi osvojio?«

Sutradan 11. studenoga napadoše mletačke lađe luku Zadra, razbiše lanac koji ju je zatvarao, i iskrcavanje započe. Iza toga započeše Mlečani i dio križara opkoljavati grad. Kada pregovori između dužda i Zadrana ne uspješe, a ni intervencija rimskoga pape preko opata od Vauxa nije naišla

47 Geoffroy de Villeharduin, La conquête de Constantinople, izd. i preveo P. Skok, Tri starofrancuske kronike o Zadru u godini 1202, Izd. Zav. Jugosl. Akademije, Zagreb 1951, str. 85.

48 »Ne onques plus beles estores ne parti de nul port.« Villeharduin, o. c. ed. cit. str. 90.

49 Ibid., str. 91, 92.

na povoljan prijem, započe (13. studenoga 1202) zajednički napad Mlečana i križara na grad. Pet je dana trajalo bombardiranje iz kamenobacača i katapulta i ostalih strojeva, s lađa i s kopna. Grad se predade. Tada Mlečani i križari podijeliše sebi stanove u osvojenom gradu i odlučiše tu prezimiti.

Cijelu zimu, od polovine studenoga do polovine travnja, stajao je Zadar, okupiran od mletačke i križarske vojske, usred svih nevolja koje je takva okupacija dovodila: krvavih obračunavanja među križarima i mletačkim vojnicima, svađe sa stanovništvom, oduzimanje hrane, itd. itd. Kad su križari i Mlečani 7. travnja 1203. izašli iz grada, »dadoše Mlečani razoriti grad, njegove utvrde i tornjeve«, pripovijeda nam Villeharduin.[49/1]

Iza toga povede dužd Enrico Dandolo mornaricu s križarima i mletačkom vojskom na Carigrad.

Kad su križari i Mlečani otplovili, ostavivši iza sebe Zadar gotovo sav porušen i opljačkan, u njemu nije bilo stanovnika. Najveći dio stanovnika nalazio se po okolnim selima i na otocima, kamo su neki bili izbjegli već pri osvojenju Zadra od strane križara i Mlečana, a neki za vrijeme njihova boravka u Zadru.

Neki su se vratili u porušeni grad, a mnogi su se od njih organizirali u pomorske flotilje, upotrijebivši svoje brodove, koje križari i Mlečani nisu sobom uzeli, jer su im bili premaleni za daleku plovidbu do Carigrada i sirijske obale. Te su flotilje stale tražiti mletačke trgovačke lađe po Jadranu, pa kad bi ih pronašli, puni mržnje i osvete, sve bi opljačkali i poubijali.[50]

Da toj velikoj nevolji doskoči, skupi Venecija nešto lađa i vojske i posla jedno brodovlje pod zapovjedništvom Dandolova sina Rajnera pod Zadar, da spriječi obnovu grada i da štiti svoje lađe i trgovce, a na otoku Ugljanu, koji je preko puta Zadra, dade podignuti jaku tvrđavu Sveti Mihovil, da straži i pazi nad Zadrom, u prvom redu da bdije da Zadrani ne bi pokušali obnoviti porušene bedeme i grad.[51]

[49/1] Villehardouin, o. c., ed. cit., str. 111. O tom napadu Mlečana i križara na Zadar pisao je opširno i naš povjesničar, Splićanin Toma Arhiđakon u svom djelu »Historia Salonitana«, u poglavlju »De prima captione Jadere« (izd. Rački MSHSM, vol. XXVI, Zagreb 1894, str. 83, 84. Toma je suvremenik tih događaja (r. 1201, u. 1268), koji su se istina dogodili za njegovih prvih godina života, ali su mu bili bez sumnje vrlo dobro poznati i nekoliko decenija kasnije, kad o njima piše. Međutim, dok Francuz Villehardouin kao učesnik tog napada piše objektivno, Toma napada Zadrane, za koje kaže da su plivali u bogatstvu, naduto oholi, ponositi u svojoj moći, hvaleći se kad bi počinili neku nepravdu, kličući od veselja zbog počinjenih zala; ismjehivali su niže, prezirali više od sebe, i vjerovali da im nitko ravan nije . . .« U takvu stilu govori Toma o tim događajima, jer je mrzio Zadrane, koji su bili za ugarsko-hrvatskoga kralja i državnu zajednicu Dalmacije s hrvatskim zemljama, a Toma je bio za prijateljstvo i vezu dalmatinskih gradova s prekomorskim gradovima, odakle je i doveo potestata Garganusa de Arscindisa.

[50] »Magnas Uenetorum cedes, ubicunque eos inuadere poterant, facientes« — Thomas Archidiaconus, o. c., ed. c. 85.

[51] Andreae Danduli Chronicon Venetum, ed. Muratori Rerum Italicarum Scriptores, vol. XII, str. 321.

U svrhu da se što jače povežu i da sebi stvore ponovo gradsku zajednicu, izabraše Zadrani izbjeglice za svoga kneza šibenkoga kneza Domalda. Ovaj sakupivši dovoljno vojske napadne tvrđavu sv. Mihovil i osvoji je, a onda počeše Zadrani obnavljati grad i njegove bedeme. Početkom godine 1204. već je Zadar bio dovoljno obnovljen.

Kad se u Veneciji za to saznalo, odmah se počela spremati vojska i lađe, koje će ponovo pod vodstvom Rajnera krenuti na Zadar.[52]

Zadrani su osjetili da ni oni sami, a ni njihovi prijatelji, a pogotovo ne ugarsko-hrvatski kralj Emerik, nisu u stanju da obrane njihov grad od novog mletačkog pohoda, i odlučiše da s tadanjim upravljačima Venecije sklope što bolji mir i sporazum. U tu svrhu poslaše u Veneciju posebno poslanstvo, koje isposlova sporazum, koji je, istina, njih i njihov grad spašavao od novog uništenja, ali im je staru autonomiju upravo brisao.

Zadarski su poslanici uputili molbu »gospodinu Raineru sinu gospodina dužda i mudrosti vašega vijeća (mletaškoga), da im se smiluju«. Iza toga nadasve poniznog uvoda slijede navodna traženja Zadrana, a zapravo diktat Mlečana. Zadrani prihvaćaju sve ono protiv čega su se borili i g'nuli i zbog čega im je grad bio uništen. Evo glavnih tačaka, za koje su Zadrani molili Veneciju da ih odobri, i ona ih je prihvatila:

Zadrani hoće da uvijek imadu za svoga nadbiskupa nekog Mlečanina, i to rodom iz kraja od Grada do Capo d'Argine, i kad ga izaberu da taj izbor predlože na potvrdu gradačkom patrijarhu. Ovako potvrđeni nadbiskup zaklet će se na vjernost gospodinu duždu i njegovim nasljednicima. On će pak imati nad dalmatinskim biskupima sva prava kao i dosad.

Dvaput godišnje, tj. na Božić i Uskrs, kler će pjevati »laudes« u katedrali svečano gospodinu duždu i patrijarhu i svom nadbiskupu i svom knezu.

Zadrani će uvijek birati za kneza jednog iz Venecije, i to od Grada do Capo d'Argine, i predložit će izbor gospodinu knezu ili onome koji ga bude u Veneciji zamjenjivao. Izabranog će potvrditi, i kad primi investituru od dužda, zaklet će se na vjernost njemu i njegovim nasljednicima. Taj će knez imati sve prihode i časti koje su dosad knezovi imali.

»Svi stanovnici zadarskog teritorija od četrnaest godina na više zaklet će se na vjernost gospodinu knezu i njegovim nasljednicima, i tu će zakletvu obnavljati svakih deset godina. I svi će se zakleti na vjernost gospodinu knezu i svima knezovima koji u buduće budu, uz vjernost gospodinu duždu, na čast Venecije i spas Zadra.«

Ako dužd dođe u Zadar i bude htio odsjesti u nadbiskupskoj palači, stavit će mu se ona na raspolaganje; ako bi pak htio negdje drugdje, pripremit će mu dostojan stan.

Svaki put kad Venecija bude ratovala do Dubrovnika sudjelovat će u ratu i Zadar prema broju svojih muškaraca.

Ako flota od 30 galija ili više treba da plovi dalje od Dubrovnika, Zadrani će doprinijeti trideseti dio i bit će u službi Venecije dokle u toj službi bude i mletačka vojska.

[52] Šišić F., Zadar i Venecija, Rad JAZU, knjiga 142, Zagreb 1900, str. 255, 256.

Zadrani će od svake inostrane lađe koja pristane u zadarsku luku uzimati onoliku taksu kolika se uzima u Veneciji za pristajanje inostranih lađa. Od tog prihoda dobit će nadbiskup jednu trećinu, drugu knez, a treću zadarska komuna.

Sve one koji budu neprijatelji Veneciji smatrat će Zadrani za svoje neprijatelje, a sve prijatelje Venecije za svoje.

Što se gradskih bedema tiče, ostaje na snazi ono što je odredio ili što će odrediti dužd ili njegov zamjenik.

Svake će godine 1. ožujka Zadrani platiti 150 perpera ili tri hiljade dobrih kunskih krzna. Zadranima je slobodno da učine jedno ili drugo.

Sve one koji su kao pristalice Venecije bili izbjegli iz Zadra Zadrani će povratiti u svoj grad i vratiti im kuće i posjede koje su prije imali.

Zadrani će dati trideset taoca, koji će izabrati dužd ili njegov zamjenik, i oni će boraviti u Veneciji na trošak Zadrana.

Zadrani će urediti u Zadru kuću za knežev stan.

Zadrani mogu živjeti u Veneciji i drugdje, kako su to mogli prije, u doba mira.[53]

Kako se iz gornjega vidi, Zadar je postao običan podanički grad Venecije, a ostajala mu je samo mala unutrašnja autonomija, u koju je knez mogao zadirati kad je htio i kako je htio. Njega su, istina, birali Zadrani, ali je trebalo da bude iz Venecije ili njene najbliže okolice, koja je bila u vlasti Republike.

I obaveze novčane i vojne prirode koje je Zadar preuzeo na sebe bile su teške, a da ne spominjemo tešku moralnu situaciju u kojoj se Zadar nalazio u vrijeme kada su susjedni dalmatinski gradovi bili potpuno autonomni.

Da bi se riješila svih pretenzija ugarsko-hrvatskih kraljeva na Zadar, Venecija je g. 1217. iznajmila kralju Andriji lađe za prevoz njegovih križara, a on se odrekao svakog prava na Zadar.[54]

Nagodbom između kralja Andrije II i mletačkog dužda Petra Zianija iz g. 1216. Venecija je isposlovala da joj kralj izda zlatnu bulu, kojom se na vječna vremena Zadar prepušta Veneciji. Kralj se za sebe i svoje nasljednike odriče bilo kakva ličnog i realnog prava na Zadar i sve ono što mu pripada.

Za uzvrat Venecija je garantirala kraljevim podanicima slobodan dolazak i boravak u Veneciji i odlazak iz nje, a njezini su podanici imali ista prava u zemljama kralja ugarsko-hrvatskoga. Pored toga Venecija je iznajmljivala kralju, kako smo već kazali, lađe za prevoz kralja i njegovih križara iz Splita u Svetu zemlju. Trebalo je da najamnina bude u cijelosti isplaćena prije nego lađe krenu na put iz Venecije.[55]

53 Cod. Dipl. III, str. 45, 46; Listine I, 21, 22.
54 Ljubić, Listine I, 29.
55 Listine I, str. 29, 30, 31.

Ovo odricanje kralja Andrije, kojim je Zadar samo za uslugu unajmljivanja lađa priznat kao mletački grad, djelovalo je vrlo teško na Zadrane, koji su i onako mrzili Veneciju i samo čekali priliku da se ponovo pobune.

Do otvorene bune u Zadru nije još došlo, ali izgleda da je nezadovoljstvo bilo veliko i da su se nezadovoljnici približavali međusobnom, pa čak da su našli vezu sa zadarskim nadbiskupom Ivanom. Međutim je mletačka obavještajna služba u Zadru bila vrlo budna i izvijestila vladu o tim prilikama. Dužd Petar Ziani pozvao je na to nadbiskupa Ivana u Veneciju i učinio da mu se lično u prisustvu pet savjetnika zakune da nije pripremao, da ne priprema niti će ikad pripremati »neku urotu zajedno s nekim stanovnicima Zadra«, nego će on, kad bi za takvo nešto doznao, spriječiti da se to dogodi i svu svoju snagu uložiti da grad Zadar napreduje u vjernosti »na čast i korist gospodina dužda i cijele Venecije.«[56]

Pobuna Zadra protiv Venecije g. 1242.

Dok su svi ostali dalmatinski gradovi, tada pod svojim austro-ugarskim kraljem, u svojoj državi, uživali potpunu autonomiju, Zadar je bio samo jedno uporište Venecije na zapadnoj obali Jadrana, skučen u svojoj autonomiji, odrezan od svoje okolice. U takvim prilikama Zadrani su očekivali mogućnost da se pobune i otpadnu od Venecije. Ta im se prilika pružila tek 1242. godine.[57] Tada se oni obrate hrvatsko-ugarskom kralju Beli IV s molbom da ih ponovo primi pod svoju vlast, a kad ovaj na to pristade, digoše Zadrani ponovo barjak hrvatsko-ugarskog kralja.[58] Venecija koja nije nikako htjela pustiti Zadra napadne ga sada s ogromnom snagom od 29 galija i dvadeset drugih manjih lađa.[59] Zadar je branio hrvatski ban Dionizije. Kad je ovaj ranjen, nasta zabuna kod dotad otpornih branitelja i Zadrani i njihovi pomagači ostaviše Zadar. U napušteni grad uđe mletačka vojska, 5. lipnja 1243. god.[60]

Sada je Venecija teško kaznila Zadar. Ona dade razrušiti gradske bedeme i dade sagraditi samo jedan kaštel za mletačku posadu. U opustjeli grad odluči naseliti Mlečane, da tako izbriše svaku želju za sjedinjenje s Hrvatskom i Ugarskom. Ali, kad je naseljavanje Zadra teško išlo, jer se sami Mlečani nisu željeli naseliti u grad, kojeg je prijašnje stanovništvo bilo u okolici, dozvoli Venecija g. 1247. izbjeglim Zadranima da se vrate u svoj grad, ali uz vrlo teške uvjete.[61]

[56] Ljubić, Listine I, str. 39.

[57] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, ed. cit., str. 183, 184; A. Dandolo, o. c., ed. cit. str. 353; Martino da Canale Chronique des Veniciens, izd. Rossi u originalu i prijevodu na talijanskom jeziku u Archivio Storico Italiano VIII, Firenze 1845, str. 390.

[58] CD IV, str. 162, 163.

[59] Martino da Canale, o. c., ed. cit., str. 394; Dandolo, o. c., 1. c.

[60] Thomas, o. c., 1. c.; Dandolo, o. c., ed. cit., str. 355; Lucius, De regno Dalmatiae etc. ed. cit., str. 166.

[61] Ljubić, Listine I, 68 ss.

Zadarski građani, koji su u ispravi pojedinačno navedeni, poslaše u Veneciju poslanstvo, koje prihvati diktat mletačke vlade.

Prve tačke ugovora iz g. 1205, koje govore o nadbiskupu, njegovu izboru između građana Venecije, njegovu potvrđivanju od strane gradskog patrijarha i njegovoj zakletvi duždu, kao i o njegovim prihodima, ostale su iste.

Sasvim se izmijenilo ono što se odnosi na izbor kneza, i ta je tačka glasila ovako: »Zadrani će uvijek imati kneza iz Venecije, koga će izabrati gospodin knez i njegovo vijeće i postaviti u onaj grad zauvijek ili na određeno vrijeme, prema volji i odobrenju gospodina dužda i njegova vijeća. Taj će knez za vrijeme svoje službe i u njoj imati punu slobodu u svim poslovima i djelovima onoga grada u pogledu suđenja u stvarima i osobama i u svemu što se bude odnosilo na spas onoga grada, a na čast Venecije, uz čuvanje ugovora koji se u ovoj ispravi nalaze, i uz to da grad ima službenike, kako je to bilo u običaju, koji imaju suditi u općim sporovima, ali što ne smije biti na uštrb slobodnog odlučivanja upravo spomenutoga gospodina kneza i ovog ugovora.«

»Spomenuti će knez imati dva savjetnika Mlečanina, ako to bude htio gospodin dužd i njegovo vijeće.«

»Za plaćanje spomenute uprave Zadrani će svake godine dati dvije hiljade libara mletačkih denara.«

Gradske će prihode ubirati grad i s njima raspolagati, a knezu će davati one prihode koje su imali prijašnji knezovi.

Knezu će za stanovanje stajati na raspolaganju kuća Damjana Varikaše, u kojoj i sada stanuje zadarski knez Anđeo Mauroceno.

»Zadrani se obavezuju da neće sklapati brakove s Hrvatima, neće ih primati k sebi na stanovanje, osim s odobrenjem gospodina mletačkog dužda.«

U ugovoru iz g. 1205. Zadrani su imali u Veneciji 30 svojih ljudi kao taoce. Sada je mletačka vlada povisila taj broj na 40, s time da ih, kao i prije, uzdržavaju Zadrani, i da bude uvijek njih 40, koje bira dužd i njegovo vijeće. Dužd može po svojoj volji svake godine mijenjati taoce, ali ih uvijek treba biti 40.

»Zadrani će prije nego što uđu u grad Zadar porušiti bedeme i gradske kuće i odnijet će sve kamenje o svom trošku i radu prema odredbi dužda i njegova vijeća, i neće spomenute bedeme ili spomenute kuće ponovo sagraditi bez izričite dozvole gospodina dužda i njegova vijeća«.

»Isto će tako, ako budu htjeli, gospodin knez i mletačka komuna sagraditi i držati kaštel i kaštela, ratnu opremu ili ratne opreme u Zadru po svojoj volji i onoj svoga vijeća«.

Za čuvanje ovog kaštela ili ovih kaštela vlada je tražila da Zadrani plaćaju 2000 mletačkih libara, a Zadrani su nudili 1000, jer da su njihove prilike tako teške da više ne mogu dati.

Od prihoda soli polovina će pripadati gradu Veneciji, a polovina Zadru.

Petnaestorica onih Zadrana koji su bili poglavice i začetnici pobune grada Zadra, a koje su dužd i njegovo vijeće odredili, došli su u Veneciju i tu će boraviti pet godina, a njihove će porodice stanovati u Zadru.

U Veneciju je na tri lađe prispjelo oko 200 naoružanih ljudi, od kojih je dužd izabrao 100 i oni su onda došli pred duždeve noge, dvaput se naklonili do zemlje i zamolili dužda da im se smiluje.

Za odštetu dobara koje su bili oduzeli mletačkim građanima za vrijeme pobune isplatit će Zadrani u nekoliko navrata devetnaest hiljada libara.

»Zadrani će izvesti iz Nina u Zadar sve svoje lađe, koje će zadržati ili ih prodati prema odredbi gospodina dužda ili zadarskog kneza.«

To su glavne obaveze koje su Zadrani na se preuzeli i koje su ih sasvim potčinjale volji Venecije, a ekonomski teško pritištale. U ime Zadrana prihvatili su ih najprije izaslanici, koje su prvaci Zadra na svojoj skupštini u Ninu izabrali: Papo sin Petrone i Grisogono sin Maura.

Iza toga je u duždevu palaču pošao rektor i sudac Stjepan Picica sa šesnaest vijećnika i stotinu građana grada Zadra. Tu su oni svečano odobrili spomenuti ugovor i zakleli se da će ga izvršavati i njega se držati.[62]

Sa velikom ceremonijom poklonstva duždu i molbe za milost svršio je ovaj čin velike drame grada Zadra i njegovih građana godine 1247, 1. kolovoza.

Zadrani su se vratili u svoj grad i preuzeli njegovu upravu u skučenoj autonomiji, koja je jedva to ime mogla imati, i malo po malo se oporavljali. To im je bilo moguće, jer Venecija nije dirala u njihove posjede na zadarskom teritoriju i na otocima, što je bio glavna baza zadarske ekonomike. Isto tako nije Venecija dirala u njihove trgovačke odnose. Uslovi pod kojima je Venecija dozvoljavala Zadranima da se u svoj grad vrate doista su teški, pa je trebalo golemih napora da se ispune.

Težak je bio teret u novcu koji su Zadrani morali plaćati svake godine Veneciji: 150 hiperpera ili 3000 dobrih kunskih koža, zatim 1000 libara mletačkih denara godišnje za izdržavanje mletačke posade, zatim je trebalo da Zadrani plate 500 libara bivšem zadarskom knezu Ivanu Michieliju zbog toga što su mu načinili nepravdu i još 500 libara mletačkih denara za štetu koju su mu nanijeli na Pagu, i još 784 libre mletačkih denara. Isto će tako istom Ivanu Michieliju plaćati do kraja njegova života svake godine po 200 libara mletačkih denara. Oni će isplatiti 19.000 libara za dobra koja su oduzeli mletačkim građanima za vrijeme bune.

Zadrani su sve to tačno ispunjali, a svaki zaostatak bio je reklamiran.[63] Međutim, oni su nastojali da svoje odnose prema Veneciji ublaže, napose da olakšaju trgovinu, ali su nailazili na lukav i siguran otpor. Mletačka je vlada stajala odlučno na stanovištu da Zadrani treba da za robu koju dovoze iz Venecije ili bilo iz kojih krajeva plate carinu kao da su robu uvezli u Veneciju.[64] Venecija nije u svom stavu popuštala i buntovni je Zadar morao ostati pokoreni grad.

62 Listine I, 68 ss.
63 Listine I, str. 79, 80.
64 Listine I, str. 81.

Pavao Bribirski, ban Hrvata, bijaše ban cijelog Primorja i gospodar Bosne.[65] Jedino je grad Zadar na cijelom Primorju od Senja do Neretve bio izvan njegove vlasti. Nema sumnje da je banu Pavlu to bilo vrlo zazorno, jer se tako prekidao njegov teritorij mletačkim Zadrom. Odavna je on prijateljevao sa Zadranima, ne samo on nego i njegov brat Juraj, poznati nam političar, koji je vrlo vješto znao da upotrijebi svoju diplomatsku sposobnost u mnogo većim stvarima i koji je napokon uspio da dovede Karla Roberta u Hrvatsku i Ugarsku. Neki su Zadrani već nekoliko puta pokazali da su u uskim odnosima i s banom i sa knezom Jurjem. Oni su jamčili čak novčano za Bribirce prema mletačkoj vladi, neki su od njih kao njihovi opunomoćenici pregovarali s mletačkom vladom, uvijek kao odani i vjerni bribirskoj kući. Mlećani su sve ovo dozvolili, ne videći možda kako se odnosi između Bribiraca i Zadrana sve više stješnjavaju i kako Zadrani sa zavidnim okom gledaju na prilike drugih gradova u Dalmaciji, koji su bili pod Bribircima odnosno u ugarsko-hrvatskoj državi. Jer dok su svi ostali stari dalmatinski gradovi, kao Split i Trogir, kao i novi, Šibenik, Skradin i Nin, bili slobodni i birali za svoga kneza onoga koga su htjeli, dok su oni imali sasvim slobodne ruke u upravi gradske imovine i u donošenju svojih zakona, Zadar je morao ne samo da prima onoga kneza koga su mu Mlečani slali nego da se i u vojnom pogledu, a donekle i u pogledu financija, pokorava onome što mu se iz Mletaka naređivalo. Sasvim je prirodno bilo da je Zadar vidio da se on nalazi u podređenu položaju i da njegova autonomija nije ni izdaleka onakva kakvu je on uživao dok je bio u ugarsko-hrvatskoj državi i koju su i sada uživali njegovi stari drugovi Split i Trogir. To je on osjećao ne samo u moralnom prestižu nego i u trgovačkom, pa čak i u vjerskom pogledu. I dok su ostali dalmatinski gradovi slobodno birali za svoga biskupa, odnosno nadbiskupa, koga su htjeli, Zadar je i u tom pogledu morao da se pokorava Veneciji i da bira za svoga nadbiskupa Mlečanina, pa da mu i toga nadbiskupa Mlečanina potvrdi najprije mletački gradski (Grado) patrijarh, dakle mletački podanik, a onda da ga on posveti.

Sada, kada je cijelom Dalmacijom vladao ban Pavao, dalmatinski su gradovi pod njegovom vladavinom slobodno mogli da priznavaju čak onoga kralja koga su oni htjeli, a da im ban nije u tome nimalo smetao, ako nisu dirali u njegova banska prava, odnosno u prava ostalih Bribiraca, koji su bili knezovi tih gradova, a koja su se prava sastojala u izvjesnim podavanjima i vojnoj pomoći, koju su u ostalom sama vijeća tih gradova slobodno određivala. Prirodno je bilo da su Zadrani počeli misliti ne bi li bilo mnogo bolje da i oni, kao što su nekada bili, dođu u sklop ugarsko-hrvatske države. Bez sumnje su ban Pavao i njegova braća nastojali da to raspoloženje stvore kod Zadrana i da u Zadru steknu što više sebi odanih prijatelja.

[65] G. Novak, Pavao Bribirski ban Hrvata i gospodar Bosne, Split 1932. G. Novak, Hrvatski primorski banovi, Jadranska straža, IX/1931, br. 6 i 7, str. 148—149; 179—181.

Taj se odnos između bana Pavla i Zadrana još više stijesnio kad se Venecija zavadila s papom Klementom V. Kad su, naime, Mlečani htjeli da dobiju grad Feraru, koji je papa držao da je leno Svete stolice, i kad je zbog toga došlo do oružanog sukoba između pape i Venecije, udari papa Mlečane crkvenim prokletstvom (1308. i 1309. god.) i riješi sve njihove podanike zakletve vjernosti. To je došlo kao naručeno mnogobrojnim neprijateljima Venecije, koji su sada našli dobar razlog da se osvete Veneciji. Venecija se našla u vrlo teškoj situaciji, koju je još pogoršala opasna buna Bajamonta Tiepola, 15. lipnja 1310. godine.

Bilo je, dakle, pravo vrijeme za svakoga onoga koji je imao da obračunava bilo na koji način s Venecijom.

Ban Pavao vidio je sve to vrlo dobro i nije nimalo krzmao, nego pristupi poslu. Sam nije odmah istupao i nije navaljivao na Zadar, jer je dobro znao da bi to značilo otvoren rat između ugarsko-hrvatske države i Venecije. Ali su zato radili njegovi prijatelji u Zadru. Za to je vrijeme Venecija nastojala da ničim ne ozlojedi bana Pavla, što više ona mu je u mnogome nastojala udovoljiti, znajući kako je opasan taj polagani ali odlučni čovjek.

6. ožujka 1311. godine ustadoše u Zadru protivnici Venecije, zarobiše kneza i ostalo mletačko činovništvo i mletačke vojnike u Zadru i poslaše poslanstvo kralju Karlu Robertu, s molbom da ih primi natrag kao podanike ugarsko-hrvatske države i da im dade one privilegije koje su nekada uživali, u prvom redu slobodu izbora kneza i potestata.[66]

Vijest o tom događaju teško je odjeknula u Veneciji, gdje su se odmah odredile mjere kako bi se buntovni Zadar natrag dobio i upokorio. Na Zadar bješe poslana flota, koja ga je imala da osvoji. Istovremeno nastojaše mletačka vlada da smeta odmetnutom gradu gdjegod može. Zadrani bijahu izabrali za svoga potestata viteza Konrada iz Ankone. Venecija je uz drugo zatražila od Ankone da ne dozvoli da taj njezin građanin primi to dostojanstvo, što je Ankona odmah, još 24. travnja 1311. godine, i učinila i ujedno donijela rješenje da nijedan građanin Ankone ne smije da se primi nikakve službe u Zadru. Ankona je čak zabranila svojim građanima da polaze u Zadar, a ako baš hoće da tamo idu, neka to čine na svoj riziko.[67]

Karlo Roberto je s veseljem primio vijest o povratku Zadra pod njegovu vlast i kad je doznao kako su Mlečani ljuto pritisnuli Zadar s mora poslao je poslanika u Veneciju s pismom u kojem se žalio na Veneciju što napada Zadar koji po pravu njemu pripada, i moli Veneciju da prestane s napadajima na Zadar.[68]

Na ovo pismo nije Venecija kralju odmah odgovorila, navodno zbog toga što je kraljev glasnik odmah otputovao iz Venecije, a nije ni tražio odgovora.

[66] Listine I, str. 256 (CCCXCV); Listine I, str. 256 (CCCXCVI).
[67] CD VIII, str. 292.
[68] Ibid.

Dok je daleki kralj nastojao diplomatskim putem da stvar uredi s Venecijom, ban je Pavao odmah stupio u akciju za odbranu Zadra od strane Mlečana. Zadrani, koji su sada poslije ustanka došli na vlast, poslaše banu službeno poslanstvo i zamoliše ga da ih on uzme u zaštitu od Venecije. Tada je, bez oklijevanja, ban Pavao — čije je djelo i bilo sve ono što se desilo u Zadru — poslao u Zadar svoga sina, bosanskoga bana Mladina s dovoljnim brojem vojske da Zadar brani od Venecije.

Ali, kad je ban Pavao vidio kako je vrlo nezgodna situacija u Zadru koji su Mlečani s mora blokirali, a on sam nije imao potrebnih lađa da otjera mletačku flotu od Zadra, obrati se on papi Klementu V za pomoć. Ban Pavao je znao vrlo dobro kakvo je raspoloženje pape Klementa prema Mlečanima i on pisa papi 16. lipnja 1311. godine pismo puno sinovske odanosti, u kojem prikaza kao da se on odazvao na poziv Zadrana samo zbog toga što je kao dobar katolik bio protivan Veneciji. To pismo glasi:[69]

»Presvetom u Kristu ocu i gospodaru Klementu po Božjoj milosti svete rimske crkve vrhovnom i univerzalnom Papi, svom najpoštovanijem gospodaru, Pavao ban Hrvata i gospodar Bosne ljubi blagoslovljene noge spreman za svaku službu... želeći da Vam u svemu služi i promotrivši osude koje je izreklo Vaše gospodstvo protiv Mlečana, i vidjevši njihovu pokvarenost i tvrdokornost, a gledajući na čast i slavu svete matere crkve, poslao sam našim vjernim i odanim Zadranima — koji su, uzdajući se naročito u Vašu Svetost, otpali od mletačke vladavine i stekli potrebnu slobodu — na njihovu molbu svoga prvorođenca bosanskog bana Mladina s potrebnom vojskom, da brani, uzdržava i štiti spomenute Zadrane, kao poslušnu i vjernu djecu protiv spomenutih Mlečana. Ali, budući da Mlečani drže pred Zadrom neprestano oružane galije i pustoše njihove otoke, a ja za sada nemam galija da im se oprem, kako bi to trebalo protiv buntovnika crkve, molim Vašu Svetost da po svojoj običnoj dobrohotnosti odredi sve što je potrebno da spomenuti Zadrani koji su Vam vjerni i odani ne budu na bilo koji način napadani i uznemirivani ni od Mlečana ni od njihovih saveznika...« Ban dalje u tom pismu laska papi i potiče ga na to da pomogne Zadru.

S druge je strane i kralj Karlo Roberto 20. kolovoza iste godine 1311. ponovno pisao Veneciji da se okani napadanja na Zadar. Venecija mu je odgovorila, 4. listopada, da je Zadar bio mletački i da ga je Venecija zakonito držala od davnih vremena, i da i sada ima isto ono zakonito pravo koje je i prije imala. Što se pak tiče izvjesnih prava koje je prema Zadru imao ugarsko-hrvatski kralj i koja ima, to je ona uvijek nastojala da ih Zadar ispunja. To je pravo na neki dio gradske vratarine Zadra. Sada je Zadar otpao od Venecije, ali se Venecija nada da će ga već milom ili silom urazumiti.[70]

[69] CD VIII, str. 283.
[70] CD VIII, 292, 293.

Zadrani su, kako smo vidjeli, čim su otjerali mletačkog kneza i ostale mletačke činovnike, izabrali za svoga potestata Konrada iz Ankone. Ankona je na traženje Venecije zabranila Konradu i svakom svom podaniku da se primi bilo koje službe u Zadru, ali je uza sve to Konrad — kako se vidi iz tadašnjih zadarskih dokumenata — došao u Zadar i primio čast potestata. Možda odmah, a svakako prije listopada iste godine, izabraše Zadrani za svoga kneza Pavlova sina bosanskoga bana Mladina, koji odsad dalje nosi titulu »Mladin II, knez Zadra, princip Dalmacije i ban Bosne«.[71]

Ali, uza sve to nije kralj Karlo Roberto želio da se zbog Zadra zavadi s Venecijom. Sve do listopada nije on Zadranima potvrdio njihove stare privilegije, koje su uživali kada su bili u ugarsko-hrvatskoj državi. Tek kada je stiglo ponovno poslanstvo Zadra odluči on da jače primi stvar u ruke. 10. listopada posla Karlo naročitog poslanika Jakova, k papi s pismom u kojem ga moli da čvrsto i naročito naredi Mlečanima da prestanu uznemiravati Zadrane, da dignu posadu od Zadra i da im vrate otoke.[72]

Dva dana zatim izda on Zadranima potvrdu starih privilegija, prema kojima su mogli slobodno birati svoga potestata, bilo iz Zadra ili iz kojeg drugog grada, imati slobodno sudovanje po svojim zakonima i sucima i sve ono što je toliko odlikovalo autonomiju ostalih dalmatinskih gradova.[73]

Sigurno pod utiskom tog zadarskog poslanstva pisa kralj Karlo i po treći put Veneciji, ali ovoga puta oštrije, čak i prijeteći joj. On poziva Veneciju neka se okani Zadra i neka ga ne napastuje. Dužd Marin Georgio odgovori mu 12. studenoga da Zadar pripada Veneciji i da su Zadrani buntovnici, koje Venecija hoće da kazni. Venecija želi u miru da živi s ugarsko-hrvatskim kraljevima, kojima će davati i dalje ono što im od Zadra pripada, a to su dva dijela gradske vratarine. To je Zadar davao uvijek kraljevima, »a kasnije to je pravo imao ban zemlje, naime, Pavao, ban Hrvata«... Zadrani su, kaže dužd, uživali pod Venecijom, od koje su »primali obilje svakog dobra i punoću milosti«, ali su se nezahvalnici pobunili i sada će ih Venecija milom ili silom slomiti.[74]

Istoga dana posla Venecija Nikolu Grimanija kao naročitog poslanika kralju Karlu, sa zadatkom da on kralja uvjeri da Venecija doista ima pravo na Zadar, a da su Zadrani buntovnici protiv Venecije.[75]

Kada je ono ban Pavao saopćio papi da je pomogao Zadru u prvom redu zbog toga da pomogne papi protiv Venecije, papa je već bio tačno obaviješten o otpadu Zadra od Venecije i o pomoći koju je ban Pavao dao Zadru. Ban Pavao bijaše zamolio papu da skine s njega izopćenje zbog njegovih dobrih odnosa i veza s Venecijom, jer da ih već nema i neće imati.

71 CD VIII, str. 305. U ovoj je ispravi ova titula bana Mladina. Međutim u drugoj jednoj od 16. XI 1312. je ovakva: »Mladen drugi ban Hrvata i Bosne, knez Zadra i princip Dalmacije«. (CD VIII, 323). To je bilo poslije smrti njegova oca Pavla.

72 Listine I, str. 258, 259.

73 CD VIII, str. 294.

74 CD VIII, str. 297.

75 CD VIII, str. 299, 300.

To je papa i učinio 22. lipnja 1311. godine.[76] Ali da li je papa išta dalje uradio za Zadar i bana Pavla, nije poznato. Svakako, ako nije ništa poduzeo odmah, nije to učinio ni kasnije, jer su nekako u ljetu 1311. godine počeli pregovori između njega i Venecije, koji su još više uznapredovali kad je 13. kolovoza 1311. godine umro ponosni dužd Pietro Gradenigo. 25. studenog iste godine saopćio je papa svojim nuncijima u Ferrari da se Venecija vratila poslušnosti Svetoj materi crkvi. U ovakvim prilikama samo se po sebi razumije da papa nije smio a ni htio da pomaže opasnu pustolovinu bana Pavla.

Sada je ban Pavao morao da traži drugi način da probije mletačku blokadu oko Zadra. On je u tu svrhu upotrijebio Kačiće. Istina, nisu Kačići imali većih lađa koje su mogle uspješno da istupe u otvorenom boju protiv velikih mletačkih galija, ali su one ipak mogle da probiju blokadu i Zadranima morskim putem dostave potrebnu hranu i ostalo, a eventualno da preduzmu i koju nenadanu operaciju. Zadrani su čak sami sa svojim lađama izlazili iz luke i plovili sve do Omiša.

Takvu jednu lađu Kačića, koja je pomagala Zadar, zaplijenili su 1312. godine Mlečani. Omiški knez Juraj tražio je od Venecije da mu lađu vrati, izjavljujući se spreman da će s Venecijom sklopiti mir. Venecija je rado prihvatila ponudu kneza Jurja, a istovremeno dala je u svom odgovoru 18. travnja 1312. godine jasno razumjeti da bi ona željela da dođe i do mira između nje i bana Pavla, koji da zajedno sa svojim sinovima pomaže Zadrane. Zadrani ne bi mogli da ustraju u svojoj odmetničkoj nevjeri kad ih ne bi pomagao ban i njegovi sinovi; čak su ban i njegovi sinovi oni koji ih na ustrajnost u zlu potiču. I baš su Zadrani uzeli vojnike Omišane (Kačiće), i zalaze i plove slobodno u luke kneza Jurja. I ova lađa koju je, evo, Venecija zaplijenila bila je istina Kačićâ, ali oružana u ime Zadrana i na njihov račun da bi služila protiv Mlečana.[77]

Neki su pisci uzeli da je knez Juraj radio za mir u ime bana Pavla i svoje, ali o tome ne može da bude govora. Tu se radilo jedino o miru između kneza Jurja i Venecije i nema nikakva razloga koji bi bio sada naveo bana Pavla na to da on pregovara o miru, u kojemu bi bio morao svakako žrtvovati Zadrane, kad je još uvijek Zadar prkosno odolijevao mletačkoj sili. Iz mletačkog se odgovora na prijedlog kneza Jurja ne vidi da bi ban bio pokazao ikakvu sklonost da o tom razgovara s Venecijom.

Malo iza ovog dogovaranja kneza Jurja i Venecije umre ban Pavao, u svibnju 1312. godine.

Ban Mladin, koga su Zadrani izabrali za svoga kneza još sa života njegova oca, poslije svog ustanka krajem veljače ili početkom ožujka, imao je za svoga potestata, tj. onoga koji je stvarno vodio upravu grada, Ankonitanca Corrada sina Simeonova. Isprava kojom samostan sv. Krševana u Zadru daje dva zemljišta Martinu Orisku sinu Radoslava na obrađivanje datirana je dana 21. listopada »U vrijeme gospodina fra Jakova poštovanog

[76] CD VIII, str. 284.
[77] Listine cit. I, str. 260, 261.

zadarskog nadbiskupa i sjajnoga gospodina Mladina kneza Zadra prvaka (principi) Dalmacije i drugog bana Bosne, i gospodina Corrada sina gospodina Simeona iz Ancone odličnog branitelja Zadra«.[78] Iduće godine u ispravi kojom ban Mladen i Juraj Šubići 23. lipnja 1312. godine daruju Petru Bogdanovu, omiškom knezu, svoju zemlju Luku, daju oni sebi ovaj naslov: »Mi Mladen ban Hrvata i Bosne i vječni knez Zadra i knez dalmatinskih gradova Juraj . . .«[79]

Venecija je odmah poslije ove zadarske pobune i otpada poslala jednu flotu, koja ne samo nije uspjela da ozbiljno ugrozi Zadar nego Zadrani uspješe da zarobe dvije galije, a u jednoj od tih samog komandanta Belletta Giustinianija.[80]

Međutim, nije ovaj uspjeh obeshrabrio mletačku vladu, koja je slala nove flote, nastojeći slomiti zadarski otpor. S druge su se strane Zadrani držali vrlo dobro i hrabro, uvjereni da će uz pomoć Mladina i drugih prijatelja odoljeti mletačkim napadima. Mletačke su lađe, ne mogući samom Zadru nikako nauditi direktnim vojnim operacijama, napadale i pljačkale zadarske posjede na otocima.

Ugovor Zadra i Venecije 23. rujna 1313. god.

Dok su tako prolazili mjeseci i godine, prihvatlia je Venecija ponudu nekog kondotiera Dalmasija, iz Katalonije, koji se onda s 1000 pješaka i 1000 praćkaša i konjanika iskrcao na otočić Vir (Puntadura), na sjeverozapadu Zadra, pa kad je tu sredio vojsku krene na Zadar i utabori se uz more, neposredno uz zadarske bedeme. Poslije četiri mjeseca tog taborovanja Dalmasije nagovori Zadrane da njega i njegove čete puste u grad, a onda će on zajedno s Mladinovim vojnicima napasti Mlečane i poklati ih. To Zadrani i učiniše uz privolu Mladinovu, koji je Dalmasiju obećao i novčanu nagradu i upravu Zadra. Ali, kada je Dalmasije ušao u grad, došlo je do nesuglasica, Dalmasije je nagovorio Zadrane da se pokore Veneciji i s njom načine ugovor, koji bi za njih bio povoljniji nego dotadanji. Na to prista i Mladin.

Tada je između Zadrana i mletačkih opunomoćenika, 23. rujna 1313. godine, »kod obale sv. Jakova preko puta zadarske luke«, sklopljen ugovor, koji je uvelike poboljšao atonomiju Zadra, i koji ni iz daleka ne odiše onom poniznošću i pokajništvom, kakvim su bili zadahnuti prijašnji. Ovi su obostrani opunomoćenici »jednodušno i složno došli do u spisu navedenih tačaka, do mira, sloge, ugovora i pogodaba«.

78 CD VIII, Zagreb 1910, str. 295.
79 CD VIII, cit., str. 308.
80 V. Brunelli, Storia di Zara, cit., str. 437, 438.

Odmah, kada se sporazum potpiše, Zadrani će izabrati jednog od trojice providura mletačke vojske, koji će ostati u Zadru i upravljati gradom. Zadrani će poslati u Veneciju svečano poslanstvo, najmanje šest ljudi, koji će se pokloniti duždu i zamoliti ga za milost, a onda se vratiti slobodni kući.

»Zadrani treba da biraju kneza između mletačkih plemića, iz grada Rialta, koji je član Velikog vijeća Venecije. Njega su dužni potvrditi dužd i mletačka komuna i dati ga istim Zadranima i gradu Zadru na dvije godine.« To će oni činiti svake dvije godine. U slučaju kneževe smrti (u roku od 15 dana), Zadrani će birati drugog kneza iz grada Rialta i u roku od 25 dana tražiti duždevu potvrdu. Knez će imati 2000 libara plaće na godinu, šest konja i šesnaest članova posluge; ukoliko taj knez ne povede sobom notara, koji će se baviti poslovima ili kancelarijom zadarske komune, zadarska komuna može imati svoga kancelara, koji će obavljati i bilježiti poslove grada Zadra.

Sadanji knez i oni koji će ga naslijediti treba da upravljaju Zadranima zajedno s njihovim sucima, koje će izabrati Veliko vijeće Zadra, prema statutima koje imaju ili će ih donijeti sami Zadrani, ali koji će biti takvi da neće biti protiv časti gospodina dužda i komune Venecije. Gdje pak ne bi bilo statutom nešto propisano, neka knez upravlja prema običaju zajedno sa sucima. Ako se pak knez ne bi složio s većinom sudaca, neka se predmet uputi Vijeću umoljenih, i kako se tamo odluči neka bude. Knez treba imati konačnu odluku u slučaju ubistva, zlobnog podmetnutog požara i silovanju žena. Krađe neka se ispitaju i kažnjavaju zajedno sa sucima prema mletačkim zakonima. Ako se pak dogodi da knez ostane sam u nekoj presudi, a njegova tri suca budu složna, treba da ono vrijedi što složni suci odluče.

Mlečani koje su uhapsili Zadrani i Zadrani koje su uhapsili Mlečani treba da budu pušteni.

Sve se to zaključuje »uz čuvanje ugovora s gospodinom kraljem Ugarske i ne dirajući u ugovor s gospodinom banom Mladinom i njegovom braćom, koje su sklopili za vrijeme ovoga rata«.

Zadrani će urediti da se ban Mladin odrekne naslova i svakog prava koje nosi naslov »kneževstva i gospodara Zadra« »i ne će se nazivati knezom Zadra ni on sam ni bilo koja druga osoba ili zajednica«.

U ugovoru je tačno utvrđeno koliko ljudi treba da dade Zadar za slučaj rata unutar Jadranskog mora do Dubrovnika. Određeno je da treba da ih dade 500. Ukoliko mletačka mornarica izađe izvan Jadranskog mora, to će Zadrani na svakih 30 mletačkih galija dati jednu.

Zadranima će biti povraćeni svi njihovi posjedi na otocima i svi ti otoci, osim otoka Paga, koji će ostati u vlasti mletačke vlade, koja će za dvije godine slati na Pag knezove, tj. svake godine po jednoga, koga će uzeti između zadarskih plemića, a poslije dvije godine birat će paškog kneza zadarska komuna.

Zadrani će očistiti svoju luku što prije budu mogli i uredit će grad kako budu htjeli, ali ne smiju sagraditi nikakvo utvrđenje u bilo kojem dijelu zadarskog područja.

Sve uvrede i nasilja počinjena za vrijeme rata opraštaju se naizmjence, Mlečani Zadranima, Zadrani Mlečanima, a obje se stranke obavezuju na ispunjavanje svega onog što je u ugovoru sporazumno utvrđeno. Ugovor je napisan u dva primjerka, od dva notara; jedan će biti predan duždu ili njegovim opunomoćenicima, a drugi ljudima i komuni Zadra.[80a]

Nema nikakve sumnje da su na ovakav ugovor između Venecije i Zadra utjecali uvelike i ban Mladin, a vjerojatno i kralj Karlo. Ovim ugovorom Zadrani nisu nipošto dobivali autonomiju, koju su uživali za vrijeme ugarsko-hrvatskih kraljeva, ali je ona bila mnogo veća, a odnos prema Veneciji bolji nego prije te pobune i oslobođenja.

Otpad Zadra od Venecije g. 1345.

Prilike na Jadranskom moru poslije smrti bana Pavla Bribirskoga bile su vrlo teške. Omišani i Primorci postadoše upravo nepodnošljivi gusari, pljačkajući ne samo mletačke lađe i one mletačkih podanika nego još više one Splićana, Trogirana, Šibenčana. Juraj II Bribirski, kome je ban Pavao dao čast kneza Dalmacije i kome je poslije Pavlove smrti pripao Omiš i Primorje, nije bio u stanju da spriječi omiška gusarenja.

Venecija je našla način da dobije naknadu štete načinjene njenim trgovcima i brodovlasnicima, jer je od dalmatinskih gradova i pojedinaca tražila garanciju za eventualne štete od gusara. Pored toga su mletačke galije štitile kolikogod su mogle svoje podanike od gusarskih napada. S druge strane, nije se ugarsko-hrvatski kralj Karlo Roberto ni najmanje brinuo da svoje podanike zaštiti od gusarskih napada. Zbog toga se g. 1322. predadoše Veneciji Trogir i Šibenik, a 1327. i Split. Zadar nije tada imao nikakva poticaja da otpada od Venecije, kada su se drugi dalmatinski gradovi njoj dobrovoljno predavali.

Međutim, su i Splićani, i Trogirani i Šibenčani vrlo brzo uvidjeli koliko su izgubili kad su se predali Veneciji, koja nimalo nije gledala na njihove interese nego na svoje i svu svoju ekonomsku politiku usmjerila na jačanje i blagostanje svoga glavnoga grada. Oni su sada uvidjeli da je bolje biti u malim sukobima sa svojim susjednim feudalcima i gusarima, ali uživati slobodu, nego biti u sklopu jedne eminentno pomorsko-trgovačke države i podvrgnuti se njenoj politici. U tim je gradovima nezadovoljstvo sve više raslo i rasplamsalo se onda kada je g. 1345. mladi, ali poduzetni dvadesetgodišnji Ludovik I Anžuvinac došao u Hrvatsku.

Tada su k njemu poslali poslanike gradovi Split, Trogir i Šibenik, a i Zadar, gdje je bila prevladala protumletačka stranka. Svi su oni došli Ludoviku da mu se kao svom kralju poklone.[81]

[80a] Listine I, str. 266—271.

[81] Obsidionis Jadrensis libri duo, ed. J. Lucii De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amsteledami 1666, str. 389.

Venecija je brzo reagirala, i dok je prešla ćutke preko poslanstva ostalih dalmatinskih gradova koji su uvijek smatrali ugarsko-hrvatskoga kralja svojim, odluči da Zadrane kao odmetnike kazni. Ona posla na njih vojsku i flotu. Komandant flote Petar Canale blokirao je 12. kolovoza 1354. godine Zadar s mora i pozvao Zadrane da razore gradske bedeme, da predadu Mlečanima sve kule u gradu i izvan njega. Ako to ne učine bit će proglašeni neprijateljima Venecije.

Zadrani nisu udovoljili traženju Canalea, nego su naprotiv svoje bedeme učvršćivali, luku jakim lancem zatvorili i poslali poslanika kralju Ludoviku, moleći ga za pomoć. Mlečani su tada počeli uvelike pljačkati zadarske otoke, ali samom gradu, koji su međutim podsjeli, nisu mogli nauditi, jer su se Zadrani odlučno i uspješno odupirali, čekajući kraljevu pomoć.[82]

Venecija je sada angažirala cijelu svoju Dalmaciju protiv Zadra. Ona naredi providurima da pođu u Split, Trogir i Šibenik, koje pozove da napadaju Zadrane gdjegod mogu, jer su oni buntovnici i neprijatelji Venecije, a kao takvi oni su i njihovi neprijatelji, koje, prema ugovoru s Venecijom, treba da napadaju.[83]

Novi generalni kapetan Marko Giustiniani poslan je s velikom vojskom i mornaricom u Hrvatsku, a Venecija je preko svojih providura nastojala da pridobije hrvatske feudalce za sebe, a protiv mladoga kralja Ludovika.

Gradovi Split, Šibenik, Trogir i Pag odazvali su se odmah na poziv mletačke vlade i poslali pod Zadar u mletačku mornaricu svaki po jedan svoj oružani brod. Vlada pozva 6. prosinca 1345. te iste gradove da svoj brod pod Zadrom zamijene drugim, dobro opremljenim i opskrbljenim živežnim namirnicima i drugim potrebama. Taj će se staviti na raspoloženje novom kapetanu komandantu pod Zadrom Petru Civranu.[84] Iste te gradove pozva mletačka vlada ponovo 19. siječnja 1346. da svoj brod zamijene drugim. Ovog puta pozva vlada i Dubrovnik da pošalje svoju treću smjenu u zamjenu za svoju drugu, koja se pod Zadrom nalazila.[85] Oni su to učinili u travnju.

Mletačka se vojska pod Zadrom sve više gomilala, tako da je krajem godine 1345. brojila već preko 30.000 momaka, a istovremeno se strojevi za juriš sve više pojačavali. Kada su u studenom došli sa svojim vojskama slavonsko-hrvatski ban Nikola Banić i bosanski ban Stjepan Kotromanić, ulogoriše se i oni nedaleko Zadra. Ali, kad vidješe da su preslabi prema mletačkoj tri puta jačoj vojsci, ostaviše oni te položaje i vratiše se.[86]

82 Obsidionis Jadrensis cit., ed. cit., str. 392 ss; Listine II, 282.

83 Listine II, cit., str. 260; Obsidionis cit., ed. cit., 393 ss; Lucius, De regno, ed. cit., 221 ss.

84 Listine II, str. 296, 297.

85 Listine II, str. 310.

86 Obsidionis Iadrensis, ed. cit., str. 398.

Mletački je komandant Petar Civrano malo poslije nego je preuzeo komandu nad mletačkom vojskom i mornaricom pod Zadrom, 23. siječnja 1346, raskinuo lanac kojim su Zadrani svoju luku zatvorili,[87] a 16. svibnja poduzeo je on velik juriš na gradske bedeme. Taj su juriš Zadrani hrabro odbili.

Kralj Ludovik Anžujski mislio je najozbiljnije, da pomogne Zadru u njegovoj borbi protiv Venecije. On je odbio sve indirektne i direktne ponude Venecije, koja mu je nudila najprije 80.000, a onda 100.000 dukata da se odrekne Zadra u njenu korist, a onda je, skupivši dosta vojske, sam poveo tu vojsku pred Zadar.

26. lipnja 1346. god. Ludovik se sa svojom vojskom pojavio pod samim bedemima Zadra. Mlečani su tvrdili da Ludovikova vojska broji 100.000 do 150.000 vojnika, što je svakako pretjerano računano. Međutim, je u velikoj bici, koja se 1. srpnja 1346, zametnula pod Zadrom, Ludovikova vojska bilo od Mlečana poražena, i Ludovik morade uzmaknuti i vratiti se u Ugarsku.

Zadar se uza sve to nije predavao Veneciji. U toj upornoj obrani Zadar se nadao pomoći od novog slavonskog i hrvatskog bana Nikole Seča, ali ta nije dolazila. I tako se Zadar, prepušten sam sebi, iscrpljen borbama i glađu, morao predati Veneciji. Na svojoj generalnoj skupštini, održanoj 25. studenoga, pod pritiskom naroda, koji je od gladi umirao, zaključiše Zadrani da grad predadu i izabraše između sebe šestoricu koji će taj zaključak ponijeti duždu u Veneciju. 7. prosinca izdana je zadarskim poslanicima punomoć.[88]

Mletačka vlada nije više htjela sklopiti sa Zadranima ugovor, nego im je samo dala privilegij.[89] 21. prosinca otvoriše Zadrani vrata svoga grada i predadoše Mlečanima kule i utvrđenja, a mletačka vojska zaposjedne grad,[90] koji je osiguravala novim utvrđenjima.[91]

U osvojenom i njoj na milost i nemilost predanom Zadru Venecija je nastupila nesmiljenom opreznošću. Pljušte uputstva i naredbe koje ona daje svojim komandantima u Zadru, uvijek u cilju da se grad onesposobi za vlastitu obranu od Venecije, a osposobi kao uporište mletačke snage na istočnoj obali Jadranskoga mora. Zadar je trebao biti otvoren prema moru, a zatvoren prema kopnu.

Godine 1347, 4. siječnja, naređuje vlada svojim kapetanima da dadu porušiti do dvjesta koraka bedema s morske strane, i to na strani luke. Istoga dana naređuje vlada istim kapetanima da strogo zabrane svim Zadranima posjedovanje ili nošenje oružja. Sve oružje koje je bilo u komuni ili kod privatnika treba da dođe u ruke mletačkih vlasti. Ubuduće ne smije nijedan zadarski građanin da ima uza se bilo kakvo oružje, ali može da

87 Ibid., ed. cit., 403, 404.
88 Listine II, 410, 411.
89 Listine II, 413—416.
90 Za sve ove događaje v. Obsidionis Iadrae, ed. cit., str. 387, 422; Listine II, 421.
91 Listine II, 421, 422.

ima svoje oružje spremljeno kod mletačkih vlasti, pa kad izađe izvan grada može to oružje da uzme sa sobom, a kad se vrati da ga preda na ulazu u grad.

Od tada dalje »ne smije da u gradu Zadru bude hrane za više od četiri mjeseca«.

Da bi ulaz u grad bio potpuno pod nadzorom mletačke vojske treba podignuti jedno utvrđenje s morske i jedno s kopnene strane.

»Sve zadarske oružane lađe, bilo da su one vlasništvo komune ili privatnika, treba poslati u Veneciju što je brže moguće, zadržavajući samo jednu od najboljih galija, koja će služiti knezu, a i u druge svrhe, uz oštetu za te lađe privatnicima, koliko to budu mletačke vlasti odredile«.

Treba načiniti popis ljudi sposobnih za oružje, i to napose plemića, a napose pučana, i poslati ga vladi.

Onaj koji se vjenčao ili će se vjenčati s nekim ili nekom iz Zadra ili njegova teritorija ne može ni na kakav način da prima državnu plaću.

Kapetanima se nalaže da pošalju »napisane statute i običaje zadarske komune«, a kad to stigne u Veneciju, neka se razmotri i prouči što treba popraviti, promijeniti, dodati ili smanjiti.[92]

Dva dana kasnije, 6. siječnja 1347. god., zaključuje mletačka vlada neka se izabere knez i kapetan grada Zadra na dvije godine s plaćom od 100 libara groša, računajući dva solda groša 1 dukat. Tim novcem on treba da drži tri druga (tres socios), koja odobri vlada, i njima će svakom davati 100 libara malih, jednog notara, kojemu će plaćati 20 groša na godinu, 12 dvorskih slugu mlađih od 50 godina i 25 starijih od pedeset godina, 1 kuhara, 8 konja, 3 konjušnika. Od svih tih ne smije nijedan biti rođen u Hrvatskoj.[93]

Pored toga odredi vlada da knez treba da ima dva savjetnika, koji će također biti izabrani u Veneciji, na dvije godine.

Upravu grada Zadra činit će knez i savjetnici, koji će zajedno suditi u civilnim i kaznenim pitanjima, ali u slučajevima izdaje ili pobune protiv Venecije sudit će knez sam.

Knez i kapetan i njegovi savjetnici ne smiju primiti nikakav dar, izuzev svježeg voća, ne smiju trgovati ni kupiti bilo kakav posjed u Zadru ili njegovu teritoriju, ni u Dalmaciji uopće. Oni ne smiju jesti ni s jednim Zadraninom u gradu Zadru, a ni pozvati ih da jedu s njima. To ne smije činiti nijedan mletački namještenik.

Ako knez izađe iz grada, treba da u njemu ostanu oba savjetnika, a ako izađe koji savjetnik, treba da u gradu ostane knez. Ni u jednom slučaju pak ne mogu knez i savjetnici spavati izvan grada Zadra.

Pored ovih naređenja bilo je još nekoliko sličnih, kojima je bila svrha osigurati što oštriji režim uprave i odvojiti je od građana i okolnih stanovnika.[94]

92 Listine II, str. 423, 424, 425.
93 Listine II, 425, 426, 427.
94 Listine II, str. 427, 428.

9. siječnja iste godine zabranila je vlada da se u gradu Zadru drže sajmovi; ako ih pak treba držati neka se drže izvan grada.[95]

Razna rješenja i uputstva mletačke vlade u vezi sa Zadrom slijedila su dalje, sve u cilju što jače kontrole nad Zadranima. Tu se radilo, npr., o tome da se ponovo zatvaraju gradska vrata, koja su od ulaska mletačke vojske u grad stalno bila otvorena »zbog toga da se što više pokaže pobjeda i utjeha koju je nama dao Bog,« ili da se započne s utvrđivanjem mletačkog kaštela u Zadru, koji se nalazi na strani prema moru, ili da se pobiru porezi i podavanja, ili kako da se postupa prema onima koji su sumnjivi zbog izdaje, da se zabrani svim mletačkim namještenicima u Zadru primanje bilo kakvih darova, sudjelovanje u zakupu poreza, blagovanje s nekim Zadraninom, ni u Zadru ni izvan njega, ni kod njih ni kod sebe.[96]

Strogost tadanjeg mletačkog režima u Zadru ogleda se u velikom zaptu i nadzoru nad činovništvom, koje daleko nadvisuje ono u drugim gradovima pod Venecijom.[97]

Mir u Zadru g. 1358.

Godine 1347, 5. travnja, zabrani mletačka vlada Zadranima koji su se nalazili u Veneciji prodavanje bilo kakvih svojih nekretnina bez izričite duždeve dozvole, a onima koji su bili u Zadru bez specijalne dozvole i pristanka zadarskog kneza i savjetnika.[98]

Bez specijalne dozvole kneza nisu Zadrani smjeli izaći iz grada, odnosno njegova okružja, pisati ili primati pisma bilo kome ili od koga.[99]

Međutim je kralj Ludovik pošao u Napuljsku kraljevinu, gdje je uspješno ratovao. Poslije toga vratio se on u Ugarsku, gdje je 5. kolovoza i 8. rujna sklopio primirje s Venecijom na 8 godina, kojim se uspostavljao normalan život obiju zaraćenih strana. Zadar se polako oporavljao, ali su se odnosi između Ludovika i Venecije počeli mutiti, i Ludovik je 2. listopada 1352. godine sklopio sporazum sa Genovom »na propast grada i dužda Venecije«. Rat između Venecije i Genove, koji se vodio i u Jadranskom moru, oslabljene Venecije u tom ratu, a i unutrašnje goleme poteškoće koje su dovele do smaknuća dužda Marina Faliera (17. travnja 1355), nepovoljan mir s Genovom (1. lipnja 1355), sve se to odražavalo na duhove Zadrana, koji su bili utučeni, ali ne slomljeni. A kada je kralj Ludovik, videći nastojanja Venecije da se proširi u Hrvatskoj, odlučio da obračuna s Venecijom i 1356, krajem lipnja, upao sa sjevera na mletački teritorij i

[95] Listine II, str. 428.
[96] Listine II, str. 432, 433, 434.
[97] Listine II, str. 434, 435, 436 ss.
[98] Listine II, str. 445.
[99] Ibid.

dopro sve do Trevisa, a onda osvajao okolna mletačka mjesta, u savezu i dogovoru s Viscontima, della Scala i Carrara, od kojih ga je Franjo Carrara primio čak u Padovi, Venecija je uvidjela da mora tražiti mir.

Poslije pregovora, nastavka ratnih operacija i intervencije rimskoga pape, kad su k tome u srpnju 1357. od Venecije otpali Split i Trogir, ustali su 17. prosinca Zadrani i još jedanput skinuli mletačku vlast. Malo iza toga 15. siječnja 1358. potukao je Ludovik mletačku vojsku kod Nervese na Piavi tako odlučno da Veneciji doista nije preostajalo drugo nego da zatraži mir.

Mir je bio sklopljen 18. veljače 1358. u Zadru, u samostanu Male braće sv. Frane, u prisutnosti samoga kralja Ludovika i velikog broja najistaknutijih crkvenih dostojanstvenika i drugih velikaša. Bio je tu zagrebački biskup Stjepan, bosanski biskup Petar, izabrani vesprimski biskup Ladislav, vranski prior Baudon Cornutov, sudac kraljevske kurije Nikola, ban Hrvatske i Dalmacije Ivan Ćuz, i toliki drugi. S mletačke su strane bili opunomoćenici dužda i cijele mletačke komune Petar Trevisan i Ivan Gradenico i državni mletački kancelar Benintendi. Glavna je tačka mirovnog ugovora bila:

Mletački izaslanici »bili su zadovoljni da se odreknu i stvarno su se odrekli u našu korist, i na ime naše i kraljeva naših nasljednika, cijele Dalmacije i to od polovice Kvarnera do granica Drača, svih gradova, naselja, kaštela, otoka, luka i prava koje su imali i držali, i na isti način u njima imali i držali, a napose u gradovima Ninu, Zadru, Skradinu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku, koji se nalaze na kopnu. Isto tako (oni se odriču gradova i zemalja Osora i Cresa, Krka, Raba, Paga, Brača, Hvara i Korčule s otocima i svim koristima i pripadnostima njihovim i naslova Dalmacije i Hrvatske (tj. Dalmatiae atque Croatiae dux), kojima su se služili spomenuti duždevi...« Mlečani će predati sva ta mjesta do spomenutih granica u roku od dvadeset i dva dana od dana potpisa kraljevog pisma, tj. od 18. veljače. S druge će strane kralj Ludovik vratiti zauzete krajeve na mletačkom teritoriju oko Trevisa i u Istri.[100]

Ponovo u punoj autonomiji

Tako se je Zadar ponovo oslobodio mletačke vlasti, što mu je i mirovnim ugovorom zajamčeno. Ponovo u punoj autonomiji razvio je Zadar svoj komunalni život bazirajući se na privilegijima datim od Kolomana dalje, u jedinstvenoj zajednici od Cresa sve do Drača na obali i povezan sa svim krajevima golemoga Ludovikova kraljevstva, u prvom redu sa svojim neposrednim hrvatskim zaleđem. U novim prilikama Zadrani su se snalazili kako su mogli, pazeći naročito na odnose na Jadranu, koji su često bili burni, naročito u ratovima između Venecije i Genove, čiji je saveznik

[100] Listine II, str. 368—371.

bio kralj Ludovik. Naročito je bila opasna za Zadar godina 1378, kada je glavni komandant mletačke flote Vettor Pisani napao Zadar, koji se odlučno branio i obranio. U tom je ratu u travnju 1379. godine prispjela u Zadar velika genovska flota od 23 galije i dvije galeote, ali se samo kratko zadržala i onda krenula prema Puli, u koje je vodama ona razbila i uništila mletačku flotu, 5. svibnja 1379. godine.

Dramatska borba za opstanak, koju je Venecija vodila kada je genovska flota osvojila ne samo Grado i Caorle nego i Chioggiu a 17. lipnja 1579. genovski admiral Petar Doria doplovio do sv. Nikole na Lidu završena je pobjedom Vettora Pisanija nad Genovljanima 24. srpnja 1380, i mirom u Torinu 8. kolovoza 1381. god. Zadar je bio u opasnosti za vrijeme cijelog ovog rata, ali je zahvaljujući jačini svojih bedema i hrabrosti svojih stanovnika sačuvao svoju slobodu.

Zadar je, međutim, ušao i u sklop događaja i odnose između hrvatskih gradova i hrvatskih feudalaca, između jednih i drugih i kraljevske kuće, u borbe između protukraljeva i njihovih pristaša. U tim je prilikama Zadar neko vrijeme postao i centar događaja, kad je pred Zadar prispio 23. kolovoza 1402. maršal Sicilije i vrhovni kapetan napuljske mornarice Alojzije Aldemarisko, koga je kralj Ladislav, protukralj kralja Žigmunda, postavio za svoga namjesnika u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i drugim zemljama, koje su ugarskom kralju pripadale. Aldemarisko je sa svojih pet galija i jednim brigantinom tražio od Zadrana da puste njegove galije u luku i priznadu kralja Ladislava Napuljskog svojim kraljem. Zadrani su se našli u velikoj stisci, skupili su se u vijeće i 24. kolovoza 1402. poslali poslanstvo vojvodi Hrvoju, koji se nalazio pod Ostrovicom, da ga pitaju za savjet. Ali kako je Aldemarisko tražio uporno od Zadrana da ga puste u luku, sastalo se Generalno vijeće grada Zadra u crkvi sv. Stjepana Mučenika, i prisustvovalo je 78 članova vijeća, od kojih je sedamdeset glasovalo »da gospodin Alojzije, vikar presvijetloga vladara gospodina Lancislava kralja Jerusalema i Sicilije i kapetan 5 galija, i jednog brigantina istog gospodina kralja, koji se nalaze pred lukom Zadra sa nekoliko njegovih drugova uđu u Zadar, i tada neka se podigne barjak istog gospodina kralja zajedno sa zastavom Ugarskog kraljevstva«. Kad je to prihvaćeno, bilo je naređeno gospodinu Jakovu de Radunch, gospodinu Andriji de Grisogonis, gospodinu Jurju de Cedulinis, gospodinu Šimunu Detrico, gospodinu Tomasiji de Petricio i meni Pavlu da ga uvedemo u grad svečano uz trube i drugo, i tako smo učinili«.

Iza toga je slijedio svečani ulaz Aldemariska kroz vrta sv. Krševana, kojem su prisustvovali svi crkveni i gradski dostojanstvenici i narod Zadra, a onda je uz barjak sv. Krševana podignut barjak kralja Ladislava i Ugarskog kraljevstva uz pjevanje prigodnih pjesama. Iduće noći palile su se velike vatre »po cijelome gradu u znak veselja«, a sutradan bila je procesija i raznorazno veselje i gozbe.

28. kolovoza 1402. bilo je zaključeno da galije uđu u zadarsku luku, a 3. rujna položili su članovi Velikog vijeća zakletvu kralju Ladislavu.

Kad je Aldemarisko bio siguran da je teren za Ladislava poravnan, odredi on da Zadrani pošalju Ladislavu u Apuliju svečano poslanstvo, koje će mu se pokloniti kao svome kralju. Ovi otploviše na jednoj galiji, koju im je Aldemarisko stavio na raspolaganje 27. prosinca 1402. god.[101]

U ovo je vrijeme cijela hrvatska obala do Dubrovnika pristala uz Ladislava, odnosno njegove velike pristaše vojvodu Hrvoja Vukčića, i vranskog priora Emerika Bubeka, koje je podupirao i tadanji papa Bonifacije IX, i uz njega ostrogonski nadbiskup Ivan Kanižaj i velik broj crkvenih i svjetskih dostojanstvenika Ugarske i Hrvatske. Ali je u unutrašnjosti protivna stranka bila još uvijek jaka.

Krunidba hrvatsko-ugarskog kralja Ladislava u Zadru 5. kolovoza 1403. god.

U prvoj polovini 1403. spremao se Ladislav na put u Ugarsku i Hrvatsku. Kao mjesto njegova iskrcanja određen je Zadar, a glavni vođa cjelokupnog primanja Ladislavljeva bio je Hrvoje. 9. srpnja 1403. doplovi u Zadar dvanaest Ladislavljevih lađa, punih vojske i zaire, a sutradan 10. srpnja prispje Hrvoje u pratnji sjajnog odreda svoje vojske.

19. srpnja 1403. prispje u zadarsku luku sjajno brodovlje koje se sastojalo od sedam galija, pet malih galija i nekoliko drugih brodova, s kraljem Ladislavom i golemom pratnjom, a sutradan ujutro iskrcao se kralj Ladislav i njegova pratnja uz veliko slavlje i oduševljenje Zadrana u grad. Tu je Ladislava dočekao Hrvoje, knez Ivaniš i toliki drugi hrvatski i bosanski velikaši. 21. srpnja prispješe u Zadar ostrogonski nadbiskup i velik broj ugarskih i hrvatskih crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika. Njih je dočekao u Zadru kralj Ladislav i njegova sjajna pratnja. Tadašnji je Zadar, pun najviših dostojanstvenika i njihove pratnje, bio stalno u svečanom raspoloženju, koje je dostiglo svoj vrhunac 5. kolovoza 1403. kada je Ladislava u samom Zadru, vjerojatno u katedrali sv. Stošije, ostrogonski nadbiskup Ivan Kanižaj uz najveće moguće svečanosti okrunio za kralja.

Kralj Ladislav ostao je u Zadru još tri mjeseca iza svoga krunisanja, i uz njega Hrvoje Vukčić, Ivaniš Nelipić i drugi koje je kralj trebao za uređenje poslova svoga kraljevstva.

Tada je grad Zadar doživio još jednu veliku radost. Početkom rujna prispio je u Zadar mletački poslanik i čestitao kralju Ladislavu na krunisanju. Nekadanji poniženi Zadar bio je sada krunidbeni grad.

[101] Memoriale Pauli de Paulo patritii jadrensis, ed. J. Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae, Amsteledami 1666. str. 434—436. Paulus de Paulo bio je ne samo ugledni zadarski plemić nego je bio i tolik Ladislavov pristaša da ga je Aldemarisko 5. rujna 1402. imenovao za svog civilnog advokata i prokuratora i načelnika cjelokupne tridesetine u Dalmaciji i Hrvatskoj.

Početkom studenoga 1403. godine ostavi Ladislav Zadar i vrati se u Apuliju, a za svoga vikara u Hrvatskoj i Dalmaciji postavi vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

Borbe između pristaša kralja Ladislava i onih kralja Žigmunda trajale su dalje i razvijale na štetu Ladislavljeve stranke; mnogi pristaše kralja Ladislava otpadoše i priključiše se Žigmundu. Među njima bio je i sam Hrvoje.

Prodaja Zadra Veneciji

U takvim prilikama, uvidjevši da se neće moći održati u Hrvatskoj i Ugarskoj, prodade Ladislav 9. srpnja 1409. Mlečanima za 100.000 dukata gradove Zadar, Novigrad, Vranu, otok Pag i sva svoja prava na Dalmaciju.

Kralj Ladislav počeo je pregovarati s Venecijom još u srpnju 1408. godine.[102] S početka se to ograničavalo na savez, koji bi trebalo da se sklopi između njega i Venecije, zatim na pomaganje Ladislava od strane Venecije u Zadru i krajevima koje je on oko Zadra držao, uz privilegije i koncesije koje bi Venecija u Zadru dobila, kao npr. slobodan ulaz ratnih i drugih mletačkih lađa u zadarsku luku.[103] To je međutim Veneciji sve bilo premalo, a obaveze opasne, jer je Žigmund uspio da dobije svu ostalu Dalmaciju i Hrvatsku. Venecija je tražila ustupanje Zadra i njegova teritorija i svih prava na Dalmaciju. Na to je Ladislav pristajao i tražio za to 300.000 forinti, što je Venecija odbila, izjavljujući da je ta cijena previsoka, jer je Dalmacija siromašna zemlja, i k tome se u njoj još ratuje.[104] Kralj je onda spustio svoje traženje na 200.000 dukata, ali Venecija nije ni na tu svotu pristajala, i kao od početka nudila je 100.000 dukata, koje će isplatiti u četiri obroka.[105]

U srpnju 1409. došlo je do sporazuma između kralja Ladislava i odbora od 32 mletačka vijećnika, koji su bili izabrani u tu svrhu: Kralj Ladislav prodaje Veneciji Zadar i ostalo, kao i sva svoja prava u Dalmaciji, a Venecija će mu isplatiti 100.000 dukata, i to 40.000 u roku od 40 dana od dana kad primi Zadar, Novigrad, Pag i Vranu, a ostalih 60.000 u roku od dvije godine.[106] Prihvaćajući ovaj sporazum ističe dužd kako je »posjedovanje Zadra u našim rukama i našoj vlasti — oslobođenje, i sigurnost, i glavna obrana i sačuvanje naše države«.

Definitivna kupoprodaja sklopljena je i potpisana od obostranih opunomoćenika 9. srpnja 1409. god. u Veneciji.[107]

[102] Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium V, Listine V, Zagreb 1875, str. 123, 130, 132.
[103] Listine cit., str. 142.
[104] Listine V, str. 143, 144, 145.
[105] Ibid., str. 155, 157, 158.
[106] Listine V, str. 177, 178, 179.
[107] Listine V, str. 181—202.

Na osnovu ovoga ugovora kralj je Ladislav prodao Veneciji grad Zadar, sa cjelokupnim teritorijem koji je Zadru pripadao, sa svim otocima, utvrđenjima, selima, posjedima, poimence Novigrad, Pag i Vranu s utvrdom i kaštelom. Ladislav je zapravo samo to imao još u svojim rukama. Ali je on prodao Veneciji i sva svoja prava na cijelu Dalmaciju, na sve krajeve Dalmacije, sva mjesta, utvrde, vazale, feude. ljude.

Kada su Zadrani čuli da ih je kralj prodao, uvelike su se uzbunili, smatrajući to poniženjem i uvredom. Oni su hitno poslali svoje poslanstvo providurima koji su plovili za Zadar i koje su zatekli u luci Cigale. Zadrani su saopćili Mlećanima da su oni već skinuli zastavu kralja Ladislava i podigli onu sv. Marka i da svi u Zadru kliču »Živio sveti Marko!« htijući time izraziti da se oni dobrovoljno predaju Veneciji, a neće da budu objektom kupoprodaje. Ali, Venecija je dobro pamtila jedanaest zadarskih pobuna protiv njene vlasti i sada je pisala svojim providurima da je njoj drago da su Zadrani tako postupili, ali da bez obzira na to, kada budu vidjeli kolika je snaga Venecije udružene s onom kralja Ladislava, neće biti čovjeka koji bi se tome opirao. Međutim neka providuri postupaju u smislu kupoprodajnog ugovora, neka u ime Venecije uzmu Zadar a u prvom redu kaštel, »a kad Zadrani vide da je spomenuti kaštel u našim rukama, bit će pripravniji da prihvate naše namjere. Providuri neka utvrde kaštel tako da nitko ne posumnja u njegovu snagu i otpornost. Kada budete uzeli u svoje ruke i opremili spomenuti kaštel, morate se ponovo sastati s građanima Zadra i lijepim i slatkim riječima i uvjeravanjima i razlaganjima, koja su budu vama učinila najpogodnija, morat ćete im reći da prema onome što ste ponovno čuli i primili od naše vlade oni moraju i mogu biti najsigurniji da će našu vladu naći naklonu i milostivu prema njihovim častima i njihovim potrebama . . .« Vlada je dalje isticala kako će ona kasnije saslušati njihove molbe i odobriti im ono što bude smatrala za dobro. Ona je naročito naglašavala da ona hoće da ima Zadar, tako da ona ne bude ničim vezana prema građanim Zadra, jer je ona Zadar kupila.[108]

Providurima je naloženo da nikako ne odustanu od toga da Venecija hoće da ima Zadar posvema u svojoj političkoj vlasti, da njime upravlja kako ona hoće, da ga čuva i brani, da ima upravu nad njegovim prihodima i dohocima grada i kaštela Zadra, kaštela sv. Mihovila i svih drugih mjesta i kaštela. Međutim, ako Zadrani budu molili da njihovi suci prisustvuju suđenju s mletačkim rektorom u Zadru, to im mogu dozvoliti, s time da i u civilnim i kaznenim stvarima odlučuje isključivo rektor sam. Mogu im se povjeriti i neke službe, koje nisu vezane za straže.[109]

Mletačka vlada nije nipošto vjerovala Zadranima, i ona je zbog toga davala providurima punomoć da ako ustreba i oružanom snagom istupe da bi Zadar potpuno osigurali Veneciji, a ona će onda pomoći galijama i vojskom, uz pomoć oružane snage kralja Ladislava.[110]

108 Listine V, str. 209 ss.
109 Listine V, 209, 210, 211.
110 Ibid., 212, 213, 214, 215.

Ostajući čvrsto na stanovištu da je kupila Zadar od Ladislava, Venecija je samo izražavala svoje zadovoljstvo što i Zadar sam hoće njenu vlast, ali nipošto nije htjela da on to čini uz bilo kakav uslov, pa ukoliko mu ona bude i dala neke privilegije, učinit će to samo od svoje milosti, a ne po nekom pravu Zadra, što se dobrovoljno predao Veneciji. To je mletačka vlada u nekoliko navrata naglasila, i to se jasno vidi iz njenog odgovora poslanicima zadarske općine 5. rujna 1409. godine.

Zadarski su poslanici molili mletačku vladu »da vjerni i podanici spomenute vlade zadarski plemići ostanu u službama i dužnostima, kao što su bili prije, ali s time da spomenuti vjerni ne dobivaju od komune nikakvu plaću, s time da treba da se upravljaju po statutima i reformacijama Zadra. I da knez koga treba poslati u Zadar može da sudjeluje u svim odredbama i presudama, koje donose bilo koji dužnosnici ili rektori ili suci više kurije Zadra ili suci konzula ili bilo koji drugi namještenici, od kojih je na svakoj dužnosti po trojica. I što bude učinjeno po spomenutom gospodinu knezu i spomenuta tri dužnosnika ili većinom njih, a spomenuti gospodin knez bude na strani većine, neka bude učinjeno i odlučeno, neka bude utvrđeno i zaključeno, i neka se izvrši. Ako bi pak spomenuti gospodin knez bio sam u svom mišljenju s jednim rektorom, a druga dva rektora bila drugačijeg mišljenja, da u takvu slučaju ima da bude većina mišljenje kneza i jednog rektora . . .«

Mletačka im je vlada na ovo odgovorila da pristaje da zadarski plemići mogu da se sastaju u svoje vijeće »voljom i pristankom našega kneza, koji će u to vrijeme biti, kome vijeću treba prisustvovati spomenuti knez, i u tom vijeću neka izaberu četiri vijećnika, koji će biti uz spomenutog kneza, a knez će zajedno sa spomenutim vijećnicima raditi i vršiti sve ono što su radili knez i rektori koji su prije bili. A ako se u onim stvarima koje budu trebali da riješe ne budu mogli složiti, ima spomenuti knez sam odlučiti i riješiti po bogu i pravdi i našoj časti i onoj mletačke komune i na dobro komune Zadra.« U krivičnim parnicama knez će saslušati mišljenje spomenutih vijećnika, a onda će donijeti rješenje kako mu se bude činilo da dolikuje po bogu i pravdi i našoj časti, a u slučajevima izdaje, nasilja nad ženama, zlobnog paleža i gusarstva knez će donositi rješenje sam bez saslušanja mišljenja svojih vijećnika. Uvijek je međutim dozvoljen priziv na vladu u Veneciji.

Mletačka je vlada dozvoljavala Zadranima da izabiraju tribune, suce ispitivanih, advokate komune i advokate u kurijama, po uobičajenim uslovima, ali bez plaće. Noćne dužnosnike ne treba birati, jer čuvanje grada pripada našem knezu, ne treba više birati ni dužnosnike prokuratora ni komunalne blagajnike, ni knezove otoka, jer će vlada slati u Zadar jednog blagajnika iz Venecije, ali neka u Zadru izaberu jednog blagajnika, koji će zajedno s jednim pisarom uredno voditi račun svih primitaka i izdataka zadarske komune. Na sva se ta rješenja mogu oni kojih se tiču prizvati na kneza i njegove vijećnike, a i dalje na odnosno nadleštvo u Veneciji.[111]

[111] Listine VI, str. 7, 8.

Zadrani su molili da od prihoda Zadra plaćaju kneza, kaštelana, jednog notara za civilne i jednog za krivične predmete, jednog liječnika fizika, jednog kirurga, jednog učitelja, a ostatak da se uz odobrenje kneza upotrijebi za plaćanje dugova zadarske komune. Vlada im to nije odobrila, nego je odredila da svi prihodi treba da pripadaju općini Venecije, s time da ona daje zadarskoj komuni globalnu svotu od 600 dukata na godinu, od čega će općina plaćati kancelara, jednog notara za civilne, jednog za krivične poslove, jednog liječnika fizika, jednog kirurga i jednog učitelja. Kneza i kaštelana nije vlada ni spominjala, jer ih je ona htjela plaćati sama.[112]

Istoga dana, 5. rujna 1409, izdao je dužd Mihovil Steno dukalu kojom podjeljuje mletačko građansko pravo svim plemićima i građanima Zadra, u punom njegovu značenju.[113]

Ako je bilo prije predaje Zadra Veneciji nekih Zadrana koji su vjerovali da će Venecija uvažiti njihovu navodnu dobrovoljnu predaju, sada su jasno vidjeli svi da ona ni najmanje ne misli uspostavljati njihovu prijašnju autonomiju i da im ono malo sudjelovanja u upravi grada daje samo iz naročite milosti. Zapravo je mletačka vlada ipak pazila da ih potpuno ne ozlovolji, jer je ona namjeravala da u cijelosti uzme cijelu Dalmaciju, koju je od Ladislava kupila. Bili su tu gradovi Trogir, Šibenik, Split, pa Hvar, Korčula, Kotor, otoci i ostalo.

Venecija je uzela u svoje ruke dva najvažnija položaja u komuni i gradu Zadru: ona je postavljala kneza i knezu dala neograničenu vlast. Pored toga je prihode komune uzela sebi i davala određenu svotu za plaću nekih činovnika.

U svom odgovoru na molbe zadarske komune do 5. rujna 1409. mletačka vlada nije udovoljila Zadranima da zadarska komuna bira i šalje na Pag kneza i ostale činovnike. To nije bilo nikako pravo zadarskim izaslanicima, jer je posjed Paga bio od najveće važnosti za Zadar, i oni su ponovo u Veneciji tražili da im vlada dade prava na Pag. Ali je to njihovo traženje bilo odbijeno.[114]

S izborom zadarskog kneza išlo je polako, jer se htjelo izabrati što boljeg i što sposobnijeg. Međutim se uvidjelo da u Zadru nije dovoljan samo knez, nego je pored toga odlučeno da se izabere i kapetan, s istom plaćom kao i knez. Knez treba da vodi upravu i sudstvo, kapetan da čuva grad s vojnog gledišta. I on, kao i knez treba da ima svoju pratnju, i to podjednaku. Svaki od njih treba da sobom povede dva druga (socios) iz Venecije, koje mu odobri vlada, šest dvorjanika dobro naoružanih, jednog kuhara, dva konjušara i šest konja. Kapetan pored toga treba da ima i svoga notara.[115]

[112] Listine VI. str. 9.
[113] Listine VI. str. 11, 12.
[114] Listine VI, str. 13, 14.
[115] Ibid., str. 24, 25.

Koliko su Mlečani željeli da im knez i kapetan Zadra budu što bolji, jasno je iz zaključka od 9. prosinca 1409, kojim se povisuje plaća i knezu i kapetanu Zadra na 1000 zlatnih dukata na godinu.[116]

Od ovoga vremena dalje Zadar je u punoj vlasti Venecije, uz minimalno sudjelovanje zadarskog Velikog vijeća u nekim manjim poslovima gradske uprave. Zadrom su zapravo vladala dvojica — knez i kapetan — koje je slala vlada, poslije njihova izbora u odnosnim vijećima Venecije.

Mletačka je vlada pomno utvrđivala Zadar i njegov kaštel, ne samo u svrhu obrane od eventualnog vanjskog neprijatelja nego i od strane unutrašnjih nezadovoljnika.[117]

Zadar je bio u njenoj vlasti, plemići i građani su davali izjave svoje lojalnosti, ali uza sve to bilo je mnogo inih koji se nisu sprijateljili s novim stanjem. U vezi s time su zadarski knez Jakov Trivisano i zadarski kapetan Nikola Venerio i tri provisora za Dalmaciju odlučila da se imadu poslati u Veneciju na internaciju neki zadarski plemići i neki pučani.[118]

Međutim je Venecija dobila g. 1412. Šibenik, a g. 1420. Trogir, Split, Hvar, Korčulu i Kotor s njihovim teritorijima, pa su cijela obala i otoci od Cresa na jug osim nekih krajeva bili u njenoj vlasti. Ta je pak bila neprekinuto vezana kada joj je g. 1444. pripao Omiš i 1480. Krk.

Sve do druge polovine XVI stoljeća Zadar je mletački grad sa svojom komunom, ali on još nije nikakav glavni grad Dalmacije, i svaki knez u nekom dalmatinskom gradu ravnopravan je s onim u Zadru. Tek otkada je Venecija počela imenovati generalne providure Dalmacije i Albanije, a oni se ponajviše zadržavali u Zadru, počeo se Zadar smatrati centrom Dalmacije i Albanije, mada još nije postojala nikakva organizacija Dalmacije kao provincije Mletačke Republike.

Unutrašnje upravno uređenje Zadra poslije 1409. god.

Venecija je stoljećima smatrala Zadar najvažnijim svojim uporištem na Jadranskom moru, odakle je ona mogla kontrolirati plovidbu po tom moru, a i najbolje čuvati svoj posjed na njegovoj istočnoj obali.

U tu svrhu Venecija je odmah, čim ga je prvi put uzela, u njemu gledala tvrđavu, koju treba držati uvijek kao takvu i podizati je prema razvoju ratne tehnike. Prema tome je Zadar bio nešto malo drugačije upravljan nego ostali gradovi koje je ona na ovoj obali uzela.

Venecija je, čim je uzela pod svoju vlast dalmatinske gradove i komune, izmijenila sasvim karakter njihovih autonomija,[119] a u prvom redu ono najbitnije: ona je ukinula njihovo pravo, za koje su se oni stoljećima

[116] Listine VI, str. 43.
[117] Listine VII, str. 182, 192, 205, 300.
[118] Listine VII, str. 182, 183, 209.
[119] Maja Novak, Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom, Institut JAZU u Zadru, Djela III, Zadar 1965, str. 32 ss.

borili — slobodan izbor kneza i slobodno sudstvo — i postavljala i slala za rektora (kneza) jednog mletačkog plemića, koga je biralo Veliko vijeće Venecije. Pored kneza, slala je Venecija u svaki glavni grad dalmatinskih komuna i jednog kaštelana kao zapovjednika posade. Ovaj kaštelan nije redovito bio plemić, nego ili građanin vojnik, ili pak neki stranac, koji je služio u mletačkoj plaćeničkoj vojsci.

Drugačije je to bilo u Zadru. U Zadar je Venecija pored kneza slala »kapetana«, koji je isto kao i knez trebalo da bude mletački plemić i izabran u Velikom vijeću Venecije. Oba ova nazivaju se i »rektori« i njihov je rang jednak ali ipak je onaj kneza ispred kapetana. U kasnije vrijeme, kada u Zadru stoluje »generalni providur Dalmacije i Albanije«, oni su de jure na čelu grada, ali u njegovu prisustvu on je nad njima pa čak i saziva sjednice plemićkoga vijeća, kojima znade i prisustvovati. Pored kneza i kapetana slala je Venecija još jednog svog plemića koji je nosio naslov »kamerlengo« ili »cameraro«, a dužnost mu je bila da vodi brigu o državnim prihodima i rashodima u Zadru. U kasnije vrijeme taj kamerlengo dolazi po neki put i u plemićko vijeće Zadra.

Ostavljajući Statut grada Zadra uglavnom nedirnut, osim na mjestima koja su smetala mletačkom suverenitetu, mletačka je vlada odmah, kada je Zadar g. 1409. ponovo dobila pod svoju vlast, osigurala knezu sasvim neograničenu vlast. Zadarsko je plemićko vijeće biralo četiri svoja vijećnika, koja su pomagala knezu u suđenju u civilnim parnicama, ali je ta pomoć bila više konsultativne prirode. Pored toga zadarsko je plemićko vijeće biralo i neke druge gradske službe, a od g. 1427. i uz državnog mletačkog kamerlenga biralo je plemićko vijeće i svoga kamerlenga, koji je vodio brigu o strogo gradskim potrebama.

Što je Zadar bio duže pod mletačkom upravom, puštala je Venecija i plemićkom vijeću i pučkim (građanskim) skupštinama sve više unutrašnju upravu grada: notarijat, brigu za zdravstvo, tržni nadzor, brigu za školstvo, i sl., sve u granicama maloga grada, a brigu za Zadar kao tvrđavu prvoga reda držala je čvrsto u svojim rukama, ne dozvoljavajući Zadranima ni da postavljaju gradsku stražu iz svojih redova. Pored toga su i vojnici i njihove porodice bile izdvojene iz kompetencije kneza i gradskog statuta i njima je sudio kapetan, koga su malo po malo u Zadru počeli nazivati »veliki kapetan« (capitan grando), za razliku od onih kapetana koji su u kasnije vrijeme zapovijedali četama vojske ili pojedinih rodova vojske.

Veliku je ulogu u životu Zadra imala crkva. Zadarski nadbiskup bio je metropolita Dalmacije, a uz njega brojno svećenstvo okupljeno u kaptolu i uz njega i mnogobrojni redovnici i redovnice u raznim muškim i ženskim samostanima. Međutim ni u Zadru, kao uopće u mletačkoj državi nije crkva imala političkog uticaja. Njena su glavna briga bile crkvene svečanosti, procesije, a i uveličavanje gradskih svečanosti.

Osvojivši cijelu istočnu obalu Jadranskoga mora od Trsta do Budve, osim Dubrovnika i njegova teritorija, Venecija je ostvarila svoj davno postavljeni cilj: osiguranje plovidbe i njene sigurnosti po Jadranskome moru.

S druge su strane dalmatinski gradovi došli u položaj da su oni i njihova neposredna okolica bili mletački, a njihovo zaleđe još uvijek u rukama hrvatsko-ugarskih kraljeva, odnosno bosanskih kraljeva i velikaša. Nema nikakve sumnje da ovakav položaj dalmatinskih gradova nije nipošto povoljno utjecao na njihovo ekonomsko stanje.

Istina, gradovi su i tada, kao i prije, bili jedan od drugog rastavljeni svojim carinskim barijerama, ali je pored tih pridošla još jedna, državna.

Prije toga vremena ona se jedva osjeća, ali nekako upravo tada počinje Mletačka Republika da vodi jednu opću državnu carinsku politiku, koja je trebalo da što više usredotoči sav trgovački život republike u njen centar, grad Veneciju.

Još je uvijek Venecija bila najsnažnija trgovačka velevlast na Sredozemnome moru, ali je ona htjela da još više bogastva i blagostanja privuče u svoj glavni grad, a novostečeni dalmatinski gradovi, od kojih su mnogi i prije za dugo vremena bili pod njenom vlašću, morali su sada da budu sasvim njoj priključeni, bez svake slobode samostalnog trgovačkog kretanja i svoga ličnog ekonomskog zamaha.

Na Rialtu trebalo je da bude centar cjelokupnog trgovačkog života tada najsnažnije i najbogatije pomorske dražve svijeta. Tu je trebalo da bude pokretač cjelokupnog trgovačkog života ne samo glavnoga grada nego i svih gradova i komuna na Jadranskom moru.

Novu ekonomsku politiku Venecije prema Dalmaciji prvi je osjetio Zadar. Mletačka vlada nije sve do godine 1422. izdala nikakvo naređenje koje bi sprečavalo dotadanju trgovinu Zadra s njegovim bližim ili daljim susjedima, i zadarski su trgovci radili kao dotada. Međutim, kad je u ožujku 1422. god. zadarski trgovac Juraj de Mergane ukrcao, dozvolom zadarskog kneza, na lađu Zadranina Firma de Georgiis vino za Senj i krenuo put Senja, zaustavi ga na putu rapski knez i zabrani mu da produži put u Senj, dakle u mjesto koje je pripadalo ugarsko-hrvatskom kralju. Mada je Firmo de Georgiis imao sve papire u redu, a i dokaz da će na povratku iz Senja dovesti žito u Zadar, ipak ga rapski knez nije pustio. Kad je zadarski knez protiv toga protestirao i obratio se u Veneciju, mletačka je vlada naredila rapskom knezu da lađu pusti, jer ona nije prekršila nikakav propis, budući da ne postoji zabrana da se u krajeve Senja izvoze vina iz Istre i Dalmacije. Ali je istovremeno vlada odredila da treba da to vino Firmo de Georgiis odveze u Zadar i da ga tu proda, a nikako ne smije s njim u Senj i druga zabranjena mjesta. Pored toga vlada je zaključila da se naredi knezovima u Rabu, Pagu, Cresu i Osoru, da ne

smiju dati izvoznu dozvolu za vino, ulje ili bilo koju drugu robu da se izveze u krajeve Senja, nego samo dozvolu za one produkte koji rode u njima povjerenim mjestima.[120]

Zadarski su se plemići, koji su bili zainteresirani za izvoz svojih poljoprivrednih produkata, a u prvom redu vina, jer su za vino dobivali žito, uvelike uzbunili zbog spomenutog vladinog postupka, i pored drugih pritužaba iznijeli u Veneciju i ovu, što vlada ne dozvoljava zadarskim trgovcima da izvoze svoju robu kamo hoće i prodaju je kome hoće. Isto se tako nije Zadranima dozvoljavalo da uvoze u Zadar robu izvana, odakle im se to svidi. Mletačka je vlada odmah odgovorila Zadranima, još 27. ožujka: »Rado ćemo im molbi udovoljiti, ali kako dobro znaju da naš grad Venecija treba takve stvari, mi smo zadovoljni da ono što imaju od svojih proizvoda i od spomenutih živežnih namirnica i trgovačke robe mogu dovesti u naš grad Veneciju. Ali, ako oni hoće da takvu robu povezu na svojim lađama drugamo, a ne u Veneciju, mi nemamo ništa protiv toga da učine kako žele, ali treba da plate za robu koju voze u ona mjesta i iz kojih izvoze one carine koje bi platili u Veneciji kad bi ta trgovačka roba bila dovezena u naš grad Veneciju. To treba da vrijedi i u ostalim našim dalmatinskim mjestima«.[121]

Mletačka je vlada sasvim jasno kazala da se ta mjera odnosi ne samo na Zadar nego i na sve njene dalmatinske gradove.

Ovakvim svojim rješenjem mletačka je vlada htjela postići, da se sva roba koju dalmatinski gradovi uvoze ili izvoze vozi u grad Veneciju, i opet iz njega izvoze svi njima potrebni artikli. Prema toj odredbi mletačke vlade trebalo je da dalmatinski trgovci u svakom slučaju plate carinu, kao da su robu uvezli u Veneciju, a povrh toga i onu carinu koju su tražila mjesta u koja su oni svoju robu uvozili. Dakle, uvozeći u Veneciju plaćali su samo jednu carinu, a uvozeći svoju robu u druga mjesta — i venecijansku i carinu tih mjesta.

Venecija je na taj način htjela postići ne samo to da se u njen glavni grad dovoze potrebne živežne namirnice i druga roba nego i to da ta roba, zbog konkurencije onih koji su prisiljeni da je dovoze, bude jeftinija. Prema toj vladinoj odredbi, trebalo je da se za dalmatinsko vino, koje se vozilo npr. u Senj, plati i carina koja bi se za to vino platila da se dovezlo u Veneciju, a povrh toga i senjska carina, pa je tako to vino bilo isuviše skupo i nije moglo da izdrži konkurenciju s vinom koje su dovozile druge lađe, kao npr. apulijske, jer one nisu plaćale druge carine osim senjske. U Veneciji pak, u koju su sada svi dalmatinski i istarski gradovi dovozili svoje vino, morali su ga prodavati za vrlo nisku cijenu zbog konkurencije i međusobne i one mletačke Terraferme.

Zadarski poslanici koji su došli u Veneciju upravo zbog tih vladinih mjera bili su na takvo vladino rješenje upravo ogorčeni i izrazili su to

[120] Grga Novak, Split u Marulićevo doba, Zbornik Marka Marulića, Split 1959, str. 85.
[121] Listine VIII, 146—149; Novak G., o. c. l. c.

svoje ogorčenje sigurno vrlo energično, tako da je mletačka vlada shvatila da je prevršila mjeru, i Vijeće je umoljenih samih sedam dana kasnije izmijenilo svoju odluku utoliko da se prijašnje rješenje ne odnosi na izvoz vina, i prema tome da za vino koje se izvozi iz dalmatinskih mjesta u druga mjesta, a ne u Veneciju, ne treba platiti i onu carinu koja bi se platila da je to vino dovezeno u Veneciju.

Ali, kad su poslije izaslanika zadarskih plemića došli u Veneciju i poslanici zadarskih pučana, Andrija de Ranger i Juraj Longino, i tražili od vlade da smiju izvoziti kamo hoće iz Zadra razne sirovine, stoku, živad i drugu trgovačku robu, vlada im je odgovorila da grad Venecija tu robu treba, pa neka je izvoze u Veneciju. Inače, ako hoće da je drugamo izvezu, treba da plate i carinu koju bi platili da su je dovezli u Veneciju.

Sve su se te odredbe mletačke vlade odnosile uvijek ne samo na Zadar nego i na ostala dalmatinska mjesta, u kojima je uslijed toga došlo do velikog nezadovoljstva i do velike zabrinutosti. Plemićka vijeća tih gradova, u kojima su sjedili ljudi koji su novim ekonomskim kursom najviše imali biti oštećeni, bunila su se uvelike i zaključivala da pošalju svoja poslanstva u Veneciju, tražeći ukinuće takvih odredaba koje su uništavale njihovu ekonomsku snagu i dovodili ih do propasti. Rab i Šibenik poslaše svoje poslanike, a i ostali su dalmatinski gradovi najavili svoje.

Mletačka je vlada sada uvidjela da se prenaglila u tom pitanju, i Vijeće je umoljenih na svojoj sjednici 8. kolovoza 1422. godine zaključilo da se spomenuta naredba opozove i da se o tom obavijeste svi knezovi dalmatinskih gradova, s time da je dozvoljen izvoz iz svih tih gradova »sira, ulja i druge trgovačke robe i stvari, da ih voze kamo god hoće, uz naplatu tridesetine i drugih uobičajenih carina«. Tu je odluku Vijeća umoljenih saopćio 12. rujna 1422. g. dužd Toma Mocenigo svim knezovima Dalmacije.[122]

Izgleda kao da su u Veneciji upravo tražili način da spriječe dalmatinsku trgovinu i unište dalmatinsko brodarstvo. Iako je Venecija sada vrlo dobro znala za nezadovoljstvo dalmatinskih gradova zbog njenih mjera u pogledu trgovine, ona je svejedno godine 1423, dakle odmah poslije onoga o čemu smo gore govorili spremala općenitu zabranu prenošenja trgovačke robe iz Senja i Rijeke u Marke, Abruzze i Apuliju. Tom je prilikom mletačka vlada zabranila Zadranima da dovoze robu iz Senja i Rijeke u Zadar, pa je onda prenose u spomenute krajeve i obrnuto, čime je štetila i trgovce i mornare.[123]

Svoju odluku od 8. kolovoza 1422. mletačka je vlada brzo promijenila, odnosno izmijenila 23. listopada 1425. god., odredivši da se sva jestiva roba koja se vozi od Promontura na sjever ima voziti u Veneciju i nikamo drugamo.[124]

122 Listine VIII, 154, 190, 191.
123 U državnom arhivu u Zadru, Ducali e terminazioni; Listine VIII, 241, 242.
124 Listine IX, 7.

Godine 1430-1433. zabranila je Venecija uvoz bilo kojeg sukna u Dalmaciju iz bilo kojih krajeva osim Venecije. Za takav je uvoz trebalo platiti deset po sto carine.[125]

Zadar je ponovo osjetio šta to znači gubitak autonomije kad je g. 1438. nužno trebao željeza. Tada je mletačka vlada ipak dozvolila Zadraima, mimo dotadanje zabrane, da iz Senja i Rijeke uvezu u Zadar željeza i željeznih predmeta za potrebe Zadra i njegove okolice, ali s time da to ima ostati u Zadru i da se ni na kakav način ne smije izvesti iz Zadra u Apuliju i Marke.[126]

Teško je Zadrane tištila i zabrana uvoza kože, pa je grad znao ostati bez nje, što je uvelike štetilo postolarskom zanatu, a i građanima, koji su trebali obuću ili njezin popravak. Kad ih je ta nevolja g. 1439. uvelike pritisla, obrate se Zadrani vladi u Veneciju s molbom da im dozvoli uvesti u Zadar kože iz Rijeke i Senja. Vlada im to dopusti, ali samo onoliko koliko zadarski knez bude smatrao da je gradu potrebno da pokrije svoje potrebe kože za godinu dana.[127]

Veliku su korist imali Zadrani od prodaje soli u Bosnu. Za sol su dobivali zamjenu u stoci siru, suhom mesu, ćebadi, itd. Zbog toga ih je vrlo teško pogodila odredba mletačke vlade od 20. svibnja 1430, koja je određivala da se sol smije izvoziti iz dalmatinskih gradova samo dozvolom kneza onoga grada iz kojeg se namjerava izvesti.[128]

Mletačka je vlada sve više stezala slobode svojih dalmatinskih gradova u pogledu trgovine ne samo s inostranstvom nego i s ostalim gradovima Dalmacije i Mletačke Republike. Tako se rješenjem vlade g. 1440. paklina smjela izvoziti samo u glavni grad Veneciju.[129]

Napokon je 15. siječnja 1452. mletačka vlada naredila da se sva trgovačka roba koja se želi uvesti u dalmatinske gradove ili iz njih izvesti ima da vozi u Veneciju i ni u bilo koje drugo mjesto. Napose se nabraja izvoz željeza, bakra, voska, pakline, platna, i dr., a uvoz mirodija, pamuka, tkanina i dr.[130]

Ta je odredba mletačke vlade izazvala pravi revolt u dalmatinskim gradovima. Zadar, Split, Kotor i drugi gradovi uputiše pisma duždu i vladi, tražeći da se ta naredba povuče. Mletački je Senat to i učinio.[131]

Stezanje slobode trgovanja dalmatinskih gradova nastavilo se i dalje toliko da je vlada zabranila svojim podanicima čak i to da na svojim lađama prenose robu iz jednog stranog mjesta u drugo, osim nakon naročite dozvole vlade.[132]

125 Listine VIII, 143.
126 Listine IX, 110.
127 Listine IX, 113.
128 Listine VIII, 228—231.
129 Listine IX, 291, 292.
130 Listine IX, 449.
131 Ib. 449.
132 Listine IX, 451.

U toj svojoj trgovačkoj politici pošla je mletačka vlada vrlo daleko, pa je g. 1461. naređivala svom kapetanu Zadra Donatu Barbaru, pored ostaloga, da treba da pazi da se strogo izvršava rješenje Vijeća umoljenih od 12. veljače 1433, kojim se zabranjivalo »svakom građaninu, podaniku ili trgovcu da sam plovi ili da pošalje svoju robu na nekoj drugoj lađi koja nije mletačka ili mletačkih podanika«. Taj je imao biti kažnjen globom od 200 dukata.[133] To je rješenje mletačkog Vijeća umoljenih bio dužan javno dati proglasiti svaki mletački knez kad bi prispio na svoju dužnost u određeni dalmatinski grad.

Zadar glavni grad Dalmacije i Albanije i najvažnija mletačka tvrđava

Zadar je malo po malo zaboravljao na svoju nekadanju autonomiju i svojih jedanaest pobuna protiv Venecije i uljuljavao se u zaštitu moćne Republike sv. Marka. Šta više, on je, otkad je u drugoj polovini XV stoljeća generalni providur Dalmacije i Albanije u njemu gotovo stalno boravio, a onda i svoju palaču posjedovao, smatran i od strane Venecije i od strane dalmatinskih gradova glavnim gradom te pokrajine. Oko generalnog providura nastala je njegova kancelarija i njegov dvor, koji je znao za nekih generalnih providura primiti raskošan oblik male rezidencije. S jedne strane se sve više jačala administracija u generalovoj kancelariji, a s druge je ona preuzimala izvjesne dužnosti kojih prije nije bilo. Ta je kancelarija u XVII stoljeću postala za mnoge stvari drugostepena instancija, pa su mnogi nakon neke kneževe presude apelirali na generalnog providura. I obrnuto, mletačka je vlada znala da preko generalnog providura prenese svoja rješenja na dalmatinske komune. Na taj se način krajem XVI i početkom XVII stoljeća obrazovala provincija Dalmacija, s glavnim gradom Zadrom, i takva ostala dalje do kraja republike.

Međutim taj fakat da je Zadar postao glavni grad Mletačke Dalmacije i Albanije nije donosio Zadru nikakve koristi, a njegovu je autonomiju gotovo sasvim uništio.

Zadrom su u doba mletačkog gospodstva upravljala dva mletačka plemića, obojica birana u Velikom vijeću Venecije: knez (conte) Zadra i kapetan (capitanio) Zadra. Prvi je stajao na čelu cjelokupne civilne uprave, a drugi zapovijedao mletačkom posadom u Zadru i vodio brigu o zadarskim utvrđenjima, s jedne strane, i obrani Zadra i njegove okolice od Turaka, s druge strane.

Ali kako je u Zadru stolovao ponajviše i generalni providur Dalmacije i Albanije, koji je imao i neki labavi vrhovni nadzor nad svim komunama Dalmacije i Albanije, on je kao viši od oba mletačka predstavnika u Zadru često pokazivao da je nad njima i miješao se u njihove kompetencije.

133 Ljubić S., Commissiones et relationes venetae I, Zagreb 1876, 23.

Tako je on znao da lično dođe u Veliko vijeće Zadra i njemu predsjedava, da se miješa u utvrđivanje Zadra i sl.

U svim je dalmatinskim gradovima bila vojnička posada, kojoj je na čelu stajao redovito kaštelan, a u Kotoru ponekad i kapetan. Ali te su posade, koje su se sastojale od samih plaćenika, bile malobrojne, mada je tim gradovima često prijetila turska opasnost. Tome naprotiv je posada u Zadru stajala uvijek pod komandom kapetana, mletačkog plemića i znala brojiti i do 2000 a i više vojnika, pješaka i konjanika, što je davalo Zadru sasvim drugačiji izgled nego je to bilo u ostalim dalmatinskim sjedištima komuna.

Velik broj vojnika prouzrokovao je i veliku potrebu nastamba za njih. Kako je pak država u tome često škrtarila, dolazilo je do rekvizicije privatnih stanova, koji su onda predani na korištenje vojnicima i njihovim porodicama. Te su pak porodice i vojnici stanove ruinirali i upropašćavali, što je dovodilo do nezadovoljstva među građanstvom.

Nevolja je bila i u opskrbljivanju tolike vojske, koja se povećavala kada bi u zadarsku luku doplovile galije i tražile da se opskrbe hranom i pićem. To potraživanje izazivalo je porast cijena. Pri tome je bila i ta nevolja, da su se često sukobljavale dvije državne vlasti, knez i kapetan, što je dovelo do zahtjeva da se njihove kompetencije ograniče.

Mi smo vrlo dobro upućeni u prošlost Zadra i pomoću izvještaja koje su vladi u Veneciji slali zadarski knezovi, kapetani i generalni providuri Dalmacije i Albanije.

Svi oni, gotovo bez izuzetka, govore u prvom redu o zadarskim bedemima, o kulama, o baluardima, o opkopima, ali se iz njih dade dosta dobro razabrati i tadanje ekonomsko i društveno stanje Zadra i njegova teritorija.

Evo što npr. kaže generalni providur Dalmacije Giacomo Foscarini, na svom povratku s te svoje dužnosti g. 1572: »Grad Zadar može se zvati metropolom provincije (tj. Dalmacije), jer je glavni i najljepši, a i zbog toga što je i tvrđava od tolike važnosti, da ne samo čuva posjed Vaše Vedrosti u onoj provinciji nego se može kazati da je predstraža i obrana onoga Slavnoga grada (tj. Venecije) i Italije...« Kad je generalni providur Foscarini 20. siječnja 1590. došao u Zadar, zatekao je grad u vrlo lošem obrambenom stanju, što je on za 14 mjeseci uvelike popravio, tako da je u vrijeme kada on podnosi relaciju, tj. do 20. ožujka 1562, uz velik trošak i golem napor grad doveden u stanje sigurne obrane za slučaj neprijateljske navale.

Zadar je u to vrijeme bio najjača mletačka tvrđava u cijeloj državi i samo kao takav za Veneciju i vrijedio. Svi generalni providuri, svi kapetani Zadra vodili su stalnu brigu o njegovim utvrdama, jer je on bio stalno u opasnosti od turske navale. U vezi s time pazilo se na gradsku uku, koja grad omeđuje sa sjeverne strane, i na onu manju, koja se nalazi na njegovoj južnoj strani, a sjeverozapadni dio grada je nad otvorenim morem. Obje su luke bile spojene kanalom, koji je išao neposredno

ispod gradskih zidina na istočnoj strani grada i od svoga početka bio prirodan morski tjesnac, koji je dijelio kopno od otočića, na kojemu se nalazio još prije dolaska Rimljana u ove krajeve grad Diadora (Jader, Jadera, Zadar).

Sjeverna je luka, za koju kaže Giacomo Foscarini da nije baš velika i da je prema zapadnoj strani otvorena, zatvorena jednim gatom, gotovo sasvim osim maloga dijela gdje se u prijašnja vremena nalazio lanac, kojim se sasvim zatvarao ulaz u vrijeme opasnosti provale neprijateljskih lađa, kako se to dogodilo npr. za vrijeme navale krstaša g. 1202. ili za kasnijih mletačkih napada na Zadar.

Foscarini je predlagao svojoj vladi da dade pomoću gata načiniti jednu luku na južnoj strani grada, što će istina biti teško zbog južina, koje tamo tjeraju jake valove, ali bi bilo od velike koristi i u miru, a napose u ratu.

U Foscarinijevo vrijeme, dakle g. 1570, bilo je u Zadru 5287 stanovnika. To je stanovništvo bilo podijeljeno u plemiće i građane, koji su inače među sobom bili posvađeni. Građani su isticali svoju odanost Mletačkoj Republici i spočitavali su plemićima nekadašnje njihove pobune. »Sada su svi — kaže Foscarini — vrlo siromašni«.

Tadanje je ekonomsko stanje Zadra bilo vrlo tužno. Turci su tokom dotadanjih svojih prodiranja prema Zadru osvojili velik dio nekadanjih zadarskih posjeda, a njihovi se vlasnici nisu znali snaći u novim prilikama, gdje su morali da zaborave na nekadanje svoje posjede, koje su im obrađivali težaci i kmetovi, a smatrali su da nije dostojno njihova roda da nauče neki zanat. Teškom mukom su se prihvatali nekog posla, i u Foscarinijevo doba dali su se na »vapnenice, za gradnje, ili na prodavanje vina, ili drugih živežnih namirnica, a neki su i u prodavanju robova stekli nešto novca«.

U ovo je doba Zadar bio jako zamazan grad, pun nečistoće, koju je velik broj vojnika još više pojačavao. I na otocima zadarskog teritorija nisu prilike bile nimalo bolje. Foscarini kaže da nema ljudi koji bi na njima obrađivali plodna zemljišta, jer su toliki od njih izginuli na galijama, a na kopnu je vrlo težak život i zbog toga što vojnici koji dolaze i odlaze u razne garnizone oduzimaju seljacima njihovu stoku. Pri tome treba istaknuti i to da je stanje na zadarskom teritoriju na kopnu bilo uvijek nesigurno, jer je postojala stalna opasnost od provale turskih četa, koje bi opljačkale teritorij i onda se povukle. To je dovelo do iseljavanja seljaka iz njihovih sela i do često potpunog napuštanja svojih domova i zemalja, koje su do tada obrađivali.[134]

Pobjeda kršćanske savezne mornarice g. 1571. kod Lepanta nije nimalo doprinijela popravku prilika u okolici Zadra, kojeg je stanovništvo bilo u stalnom strahu od upada turskih četa.

[134] Relatione di me Giacomo Foscarini, izd. G. Novak, Commissiones et relationes venetae, IV, Zagreb 1964, str. 29, 30.

Mi smo vrlo dobro upućeni u te prilike, koje nam potanko opisuju ne samo zadarski knezovi nego i zadarski kapetani, kojima je bila povjerena obrana tog teritorija. Te su prilike bile stalno vrlo teške. Godine 1576. obilaze Andrija Giustiniano i Oktavijan Valier mletačke posjede u Dalmaciji, Albaniji, na Krfu, Zantu i Kefaloniji. Govoreći o Zadru kažu: »Zadar je najljepši grad Dalmacije i zasluženo je metropola one provincije. U gradu Zadru ima 7161 stanovnik, uključivši težake. Na otocima ima 6740 stanovnika«.[135]

Dvije godine zatim tj. 1578. god. opisuje prilike u Zadru i okolici zadarski knez Alvise Dolfin. Tada je bilo u gradu Zadru 7600 stanovnika, uključujući u taj broj i posadu. Na otocima i otočićima koji su pripadali zadarskoj komuni bilo je 5750 stanovnika. Knez Alvise Dolfin kaže da je prije prošlog rata bilo u zadarskoj okolici, koja je pripadala zadarskoj komuni oko 8000 stanovnika, dok ih je tada bilo svega 1600. On je predlagao mletačkoj vladi da pomoću vojnih stanica čuva naselja, jer Turci stalno napadaju i provaljuju u ovaj kraj, koji pljačkaju, hvataju ljude i odvode ih u ropstvo. Pod isprikom da se osvećuju za provale Uskoka, provaljuju Turci u tolikoj mjeri da su seljaci u vječnom strahu, a kako naročito otimaju djecu, svak tko može ostavlja svoje selo i iseljava se. Neki odlaze u Apuliju, neki u Istru.

S takvim stanjem u svojoj okolici, koja je mirovnim ugovorom i znatno smanjena, a uslijed stalnih provala Turaka u najvećem svom dijelu bila neobrađena, bio je grad Zadar u vrlo teškim prehrambenim prilikama.[136]

Poslije mira 1573. godine

Poslije rata, koji je svršio mirom 1573. godine vladao je između Venecije i njenog susjeda Turske službeno mir, ali su se na granici dešavali česti sukobi, a uskoci provaljivali preko mletačkog teritorija u turske krajeve i pljačkali ih. Turska je tražila od Venecije da te provale spriječi, i ona je nastojala da to i učini, ali nije bila u stanju da to postigne, jer je način provaljivanja, napadaja i pljačkanja uskoka bio takav da su se sva njena dotadanja nastojanja razbijala na nemogućnosti da spriječi uskočke provale preko svog teritorija na turski.

Pored toga Venecija je smatrala da mora biti uvijek spremna na nov rat s Turskom, pa je nastojala svoje gradove i utvrde u Dalmaciji držati stalno u stanju pripravnosti za takav eventualni rat. Od svih tih gradova bio je na Jadranskom moru Zadar prvi.

135 Commissiones et relationes venetae IV, str. 177, 178.
136 Relatione del nobel huomo Ser Aluise Dolfin, Commissiones cit. str. 222 ss.

Zadarski kapetan Andrija Soranzo, koji se vratio s te svoje dužnosti u kolovozu g. 1593, izvještavao je svoju vladu da je Zadar tako dobro osiguran »da bi se u svakom slučaju mogao braniti od jakih turskih snaga, ali s time da bude opskrbljen potrebnom municijom i hranom«.[137]

Uza sve to nastojao je Soranzo da zadarske utvrde još dalje usavrši, a grad što bolje u tu svrhu uredi, jer »je on (Zadar) ključ Dalmacije i (neka mi se dozvoli da kažem) isturena granica cijelog kršćanstva.«[138]

Međutim, sam grad Zadar nije od toga imao nikakve koristi, nego šta više štete. Vlada je davala dovoljno za zidine i utvrđenja, ali nimalo nije pri tom vodila računa o nastambama vojnika, pa su ovi bili ponajviše smješteni po privatnim kućama. Kako oni nisu mnogo pazili ni na održavanje kuće ni na čistoću u njoj, ti su stanovi malo pomalo postajali sve manje upotrebljivi. Neki su generalni providuri i kapetani ipak sagradili neke nastambe za vojnike, ali je sve to bilo premalo; nevolja je bila nešto ublažena, ali ne i odstranjena.

Druga je nevolja bila povremena. Često su u zadarsku luku uplovljavale mletačke ratne galije, sa svrhom da se tu opskrbe. Tada bi oni pokupovali što bi više mogli, a stanovništvu nije ostajalo gotovo ništa.

Postojala je još jedna nevolja. Stanovnici grada Zadra nisu bili zemljoradnici, a ni pastiri, nego su im zemlje obrađivali težaci. Ti težaci, a i drugi, pa i oni s turskog teritorija donosili su u Zadar hrane i sve ono što su u svojoj kućnoj radinosti proizvodili za prodaju, da onda u Zadru kupe razne zanatske produkte, ili uvezenu robu. Međutim, to ulaženje seljaka i mletačkih podanika i onih turskih nije se nimalo sviđalo vojnim zapovjednicima, jer je Zadar za njih bio u prvom redu velika tvrđava i njezine je tajne trebalo čuvati.

Već su prije izvan gradskih zidina bile uređene neke kuće, u kojima bi odsjedali Turci. Soranzo je predlagao svojoj vladi, da se te kuće ponovno upotrebljavaju ne samo za prenočišta i stanovanje Turaka, koji dolaze u Zadar nego i da naredi zadarskim trgovcima da tamo drže svoju robu, koju Turcima i seljacima nude na prodaju i da tamo od njih robu kupuju. U grad bi trebalo puštati samo one Turke koji bi došli po službenom poslu ka knezu, da s njime službeno razgovaraju. Trebalo je, dakle, svu trgovinu s Turcima i seljacima zadarskog teritorija baciti izvan grada. To je bilo svakako oprezno od strane vojnih komandanata, ali je gradskom stanovništvu otežavalo direktno kupovanje robe.

Tadanje je stanovništvo u samom gradu Zadru iznosilo svega 5814 ljudi, ono na zadarskom teritoriju na kopnu 2314, a ono na otocima 5646.[139]

137 Relatione del nobil homo Ser Andrea Soranzo ritornato Capitanio di Zara... 6 agosto 1593; u Archivio di Stato (Frari) u Veneciji, Relazioni, Collegio V, B. fol. 1 r.

138 Ista relacija, ista busta, fol. 10 v.

139 Ista relacija fo. 4 v, 5 r; fol 13 r; G. Novak, Commissiones et relationes IV, str. 289, 290.

Dvanaest godina prije toga imao je Zadar 5579 stanovnika u samome gradu, 3502 na svom kopnenom teritoriju i 5742 na otocima. Vidi se iz toga da su se prilike na teritoriju oko Zadra ipak nešto smirile i neka sela ponovo naseljena.

To bi se moglo pretpostaviti kad bi mi bili sigurni da su podaci koje nam daju knezovi odnosno kapetani Zadra tačni. Ali mi ne možemo biti u to sigurni.

Tri godine poslije Soranza, godine 1596. podnio je vladi relaciju o Zadru tadanji zadarski knez Filip Bon. On kaže da se u Zadru gradu nalazi, zajedno s vojskom, 5540 stanovnika. Ako od toga odbijemo preko 400 vojnika, ostaje svega oko 5000. Na otocima bilo je tada, prema Bonovu izvještaju, 6172 stanovnika, a na kopnu 2557. Ukupno je tada zadarska komuna imala 15.601 stanovnika.[140]

Godine 1598, dakle dvije godine poslije Bona, podnosi svoju relaciju zadarski knez Giulio Contarini. Prema njegovoj relaciji imala je zadarska komuna ukupno 14.300 stanovnika. Od toga je bilo u gradu Zadru 5200, na kopnu oko Zadra 2900, a na otocima 6235 stanovnika.[141]

Ovaj zadarski knez, Giulio Contarini, ističe nevolje u kojima se nalazi stanovništvo zadarskog teritorija. Te su nevolje: nerodica prošlih godina i napadaji uskoka. Pogranične turske provale bile su nekako smanjene. U samome Zadru nisu se prilike mnogo mijenjale i stare nevolje ostale su iste.

Devedesetih godina XVI stoljeća, pod pritiskom Turske, koja je tražila od Venecije da spriječi provale uskoka preko mletačkog teritorija na turski i napadaje uskoka na turske lađe, ili da će ona sama to spriječiti i poslati svoju mornaricu u Jadransko more, Venecija je počela s intenzivnim progonjenjem uskoka. Ovi su odvraćali istom i jačom mjerom, napadajući mletačke lađe i mletački teritorij, pa i mletačke podanike u Dalmaciji.

Kako se sve to odvijalo u bližoj ili daljoj okolici Zadra, stradao je i Zadar i njegov teritorij, a ponajviše zadarski otoci.

Borba između Venecije i uskoka rasla je iz godine u godinu, a osvajanje Klisa od strane uskoka i nekih Splićana g. 1596, 6. travnja, dovelo je do kulminacije traženje Turske da Venecija doista spriječi provale uskoka preko njezina teritorija na turski.

U vezi s time pojačava se sve više sukob između uskoka i Venecije, a i generalni providur Dalmacije i Albanije, koji je ponajviše boravio u Zadru, i kapetani protiv uskoka, koji su često navraćali u Zadar, i zadarski knez, koji je imao pune ruke posla s provalama uskoka preko zadarskog teritorija, i zadarski kapetan, koji je morao budno paziti na ulaz uskočkih lađa preko Novigradskih vrata u Novigradsko more, sve je to dovodilo do prilika koje nimalo nisu bile pogodne za građanstvo Zadra.

140 Relatione... Filippo Bon, Archivio di Stato (Frari), Relazioni Collegio V. B. 66, fol. 1 r.

141 Relatione... Giulio Contarini 1598, Archivio di Stato u Veneciji, Relazioni, Colelgio V. B. 66, fol. 1 r.

Tadanji zadarski nadbiskup Minucio Minuci opisao je u svom djelu »Povijest uskoka« (Storia degli Uscochi) veoma potanko uskočko djelovanje i njihove sukobe s mletačkim pomorskim snagama.[142]

Na Zadar uskoci nisu nikada navalili, a niti bi bili uspjeli, jer je on bio, kako smo već spomenuli, najbolje utvrđen grad na Jadranskom moru. Ali su te nemirne prilike u zadarskoj okolici, na njegovim otocima i na moru ne samo oko Zadra nego i na sjevernom Jadranu uopće, djelovale uvelike na ekonomski život ovoga grada.

Kada je godine 1617, 6. rujna, u Madridu uglavljen mir između cara Matije, nadvojvode Ferdinanda i Venecije, u kojemu su Habsburgovci žrtvovali uskoke traženjima Venecije, nastao je na Jadranu mir.

Moglo se očekivati da će taj mir donijeti neko jače blagostanje i napredak Zadru, ali se to nije dogodilo, u prvom redu zbog toga što se na zadarskom kopnenom teritoriju ništa nije izmijenilo. Turci su bili u Zemuniku, nekoliko kilometara od Zadra.

Zadar i njegov teritorij za vrijeme kandijskog rata

Godine 1645. došlo je do rata između Venecije i Turske, koji su Mlečani nazvali »kandijski«. Odmah na početku rata osjetio je Zadar pritisak Turaka na svojim tako blizim granicama. Lički sandžak Halil-beg napade mletački teritorij u okolici Zadra i dopre do Ražanca. Iduće godine, 1646, došlo je kod sela Grusa nedaleko Zadra do bitke između turske i mletačke vojske, u kojoj su Mlečani pobijedili.

Malo iza toga, 29. lipnja, napadoše Turci na Novigrad i osvojiše ga, 3. srpnja. Nove njihove provale do Biograda nisu im omogućile da taj gradić uzmu, ali ga njegovi stanovnici porušiše, da ne bi pao Turcima u ruke (5. rujna). Međutim Turci popališe Sukošan i Bibinje.

Godine 1647. bilo je u okolici Zadra vrlo živo. Kod Suhovara potukoše Mlečani ličkog sandžaka Halil-bega, a zatim osvojiše Zemunik, Polisan i Islam, a onda 3. ožujka osvoji general Foscolo Novigrad i razori ga. U travnju oduze Turcima knez Posedarski, koji je bio u mletačkoj vojnoj službi, Obrovac, Karin i Hotišinu. Mlečani osvojiše zatim Tinj i Nadin. Pod pritiskom mletačke vojske napustiše Turci Vranu, zatim Ostrovicu, koju Mlečani onda razoriše.

Istovremeno imali su Mlečani uspjeha u okolici Šibenika i Splita.

U veljači 1648. god. osvoji Foscolo Drniš, a 30. ožujka Klis.

Rat se nastavio i slijedećih godina na cijeloj liniji od sjevera na jug, od Novigradskog mora i Zrmanje do Cetine, kao i u Boki Kotorskoj. Male pobjede i mali porazi, mali sukobi i stalne pljačke, a sve to popraćeno kugom, koja je u dva mjeseca 1649. god. pokosila u samom Šibeniku 6000

142 Storia degli Uscochi scritta da Minucio Minuci, arcivescovo di Zadra, co'progressi di quella gente: continuata fino all'anno MDCXVI dal Paolo de'Servi teologo della Serenissima Republica di Venezia, In Helmstat Preso a Jacopo Mulleri; G. Novak, Naše more, Zagreb 1932, str. 212.

građana. Pljačke, klanja, paleži bijahu na dnevnom redu. Strahovanje od Turaka, ali i od bolesti bilo je golemo, posvuda, pa i u Zadru, s tim više što je upravo on bio glavno uporište ratnih operacija mletačkih zapovjednika.

Tako je g. 1657. provalila turska vojska od 10.000 vojnika i porušila Posedarje i Vinjerac, došla gotovo pod sam grad Zadar i opljačkala temeljito zadarski teritorij. Istovremeno događalo se slično i na šibenskom i na splitskom teritoriju.[143]

Iduće su godine, 1658, mletačke neredovite čete, koje su se sastojale od Vlaha (Morlacchi), prodrle u turski teritorij, u dubinu od 4 dana i opljačkale neka turska sela, a iste je godine Ahmet-paša dopro do pod sam Zadar i popalio Bibinje, Sukošan, Turanj i Biograd. Ponovo je s 3000 konjanika u julu iste godine provalio Ahmet na zadarski teritorij i pohvatao mnogo seljaka.

Tako se nastavilo i idućih godina, u stalnom ratu između Venecije i Turske. Na cijeloj pograničnoj liniji od Novigradskog mora do Cetine i onoj Boke Kotorske dolazilo je od vremena na vrijeme do prodiranja sad mletačkih, a sad turskih četa, dok su se velike ratne odluke rješavale daleko od Zadra i Dalmacije.

Padom, odnosno kapitulacijom Kandije 6. rujna 1669. god. svršio je taj dugotrajni rat. Venecija je izgubila cijelu Kretu, osim tri mala poluotočića na sjeveru toga otoka, a za Dalmaciju se proglasilo načelo »uti possidetis«, tj. da Venecija zadržava osvojeno u Dalmaciji.

Upravo ovo načelo bilo je uzrokom što se između turskih i mletačkih povjerenika za trasiranje nove granice nije mogao na mnogim mjestima postignuti sporazum, jer se dovodilo u sumnju što je stvarno bilo u posjedu jednih, a što drugih. Napokon je 24. listopada 1671. postignut izvjestan sporazum i odredila se granica, koju su Mlečani prozvali »linea Nani«, po jednom od dvojice vođa mletačkih delegata za određivanje te granice, Gianbattisti Naniju.

Međutim, nije ovim sporazumom bila nikako riješena detaljna trasa, i pregovori su se nastavili, a Vlasi postajali sve neobuzdaniji i prodirali na teritorij koji je bio određen Turskoj. Oko Splita granica je bila određena time što je Klis bio tvrđava koju je Venecija zauzela i posjedovala, ali oko Zadra nikako nije dolazilo do stvarnog sporazuma, i granica je bila vrlo nemirna, jer su utvrde koje su bile osvojene porušene i kako se nisu sagradile nove, nije se to priznavalo kao zaposjednuti teritorij. S druge su strane Vlasi smatrali da je sve postalo mletačko štogod su mletački vojnici pa i privremeno zauzeli, pa su napadali i pljačkali po svim tim krajevima, u kojima su prilike bile često gore nego za vrijeme samoga rata.[144]

143 G. Novak, Prošlost Dalmacije, II, str. 221 ss.

144 Nani Battista, Historia della republica veneta, libro duodecimo, u Degli storici delle cose veneziane, i quali hanno scritto per pubblico decreto, Tomo nono, Venezia 1720, str. 627 ss.

Zadar je na svršetku rata, 1669, imao svega 3300 stanovnika (plemića, građana, trgovaca i zanatlija), otoci 950, a zadarski kopneni teritorij 8700 stanovnika, starih i novih, kako je izvještavao mletačku vladu generalni providur Antun Barbaro, koji je g. 1669. dašao na svoju novu dužnost u Dalmaciji i Albaniji.[145]

Nama se čini da je u našem rukopisu pisar krivo ispisao brojku koja označava broj stanovnika na otocima, jer nam nije poznat razlog zbog čega bi taj broj tako strahovito bio opao, dok je prije znalo biti na otocima preko 6000 ljudi.

Što se tiče stanovnika zadarskog kopnenog teritorija, porast je razumljiv, jer u taj novi teritorij generalni providur Barbaro ubraja: Zemunik, Vranu, Islam, Poljane, Karin, Tinj, Nadin, Kosolovac, Ostrovicu, sve mjesta koja su do početka neprijateljstva g. 1645. bila pod turskom vlašću.[146] U definitivnom sporazumu o pograničnoj liniji nije Ostrovica pripala zadarskom teritoriju.

Zadar za rata 1684—1699. god.

Mletačko-turska granica na zadarskom dijelu dalmatinskog teritorija bila je stalno nemirna, a otkada su 11—12. rujna 1683. god. bili Turci pod Bečom poraženi, napali su stanovnici s mletačke strane granice uz pomoć Ličana turski teritorij i oduzeli Turcima Obrovac, Plavno, Ostrovicu, Benkovac, Drniš i Skradin. Kada je pak 1684. god. i Venecija ušla u rat protiv Turske, a mletačka vojska počela prodirati na turski teritorij, još je jače oživio borbeni duh stanovnika zadarskog kopnenog teritorija.

Uspješna ofenziva koju su sprovodile carske čete zajedno s onima svojih saveznika na velikim bojištima Podunavlja i osvajanje Pešte, Višegrada, Virovitice, Budima, Segedina, kao i uspjesi mletačkog generalnog kapetana mora Frančeska Morosinija na Moreji (1686), osvajanje Sinja 25. rujna 1686. i Herceg-Novog 30. rujna 1686, Knina i Vrlike 11. rujna 1688, sve je to odjekivalo u Zadru, gdje je bilo glavno sjedište generalnog providura Dalmacije, koji za vrijeme rata gotovo i nije dolazio u Zadar.

Tako je npr. generalni providur Petar Valier, kad je g. 1684. postao generalni providur Dalmacije i Albanije, krenuo iz Venecije ravno u Hvar, a tek je kasnije došao u Zadar. U ovome ratu nije djelovala samo redovna vojska, mletački plaćenici, nego se Venecija služila uvelike domaćim stanovništvom, koje je mrzilo Turke i zaposjelo zemljišta koja su prije pripadala turskim begovima.

145 Relatione del Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Antonio Barbaro proueditor general di Dalmatia et Albania del stato di esse prouincie esibita dell'Eccellentissimo Colleggio del MDCLXXI M. V. primo genaro; u mom posjedu, fol. 3 r.

146 Citirana relacija, cit. rukopis, fol. 2 r.

Ove domaće čete bile su vjerne, ali često razularene, naročito one sa zadarskog teritorija. Generalni providur Petar Valier kaže za njih da su »najvrednija četa, ali i najneurednija. Da bi se oni ukrotili, potrebno je da providur konjice bude stalno na terenu izvan grada i onda će to postići bez truda i moći će njima zapovijedati, a da mu se ne opiru.«[147]

Godine 1699, 26. siječnja, došlo je do mira u Karlovcima, koji Venecija potpisa tek 7. veljače. Pogranična linija između Venecije i Turske bila je sada tačno određena. Od Knina na Vrliku, od Vrlike na Dvare od Dvara do Vrgoračke tvrđave, od nje do Čitluka povukli su se pravci, a osim toga oko svake od tih tvrđava dodano je područje u daljini od jednog sata hoda, koje će se odrediti polukrugom ilj pravcem, već prema obliku tla. Sve što je od te linije (linea Grimani) bilo do mora pripalo je Veneciji.

Zadar poslije mira u Karlovcima 1699. god.

U takvim prilikama, tj. imajući oko sebe velik teritorij, koji je pripao Veneciji, moglo se očekivati da će se Zadar naglo podignuti i da će u njemu procvasti ne samo trgovina i promet nego i zanati, kojima je sada bilo otvoreno široko polje za plasman zanatskih produkata.

Ali se to nije dogodilo. Zadar je i dalje važio za Veneciju kao tvrđava, a Zadrani nisu od svoga posljednjeg dolaska pod Veneciju znali iskoristiti prisutnost velike posade u svom gradu. Kakvo je bilo stanje u Zadru u vrijeme kada je mletačka vojska već davno zauzela sav teritorij do Dinarskih planina, i u njenim rukama bila sva veća mjesta u zaleđu Zadra — Zemunik, Obrovac, Kistanje, Benkovac, Knin — vidimo najbolje i najvjernije iz relacije generalnog providura Alesandra Molina pisane 3. svibnja 1692. godine. »Zadar, glavni grad po svojoj starini, po svojoj prostranosti, po svojoj obrani, ali bez stanovništva, postao je prosti skelet grada, uzdiše samo da dobije nešto od svoje nove okolice na taj način da bi se one obitelji koje budu dobile neko zemljište na tom zemljištu i nastanile, nadajući se na taj način da će ponovo oživjeti.«[148]

Ali se to nije dogodilo, i Zadar je g. 1714. brojio svega 3181 stanovnika. Treba naglasiti i to da je i Zadar, poput ostalih dalmatinskih primorskih gradova, često stradao od kuge, koja je uvelike smanjivala njegovo stanovništvo.

Godine 1714. došlo je do novoga mletačko-turskog rata, koji je potrajao sve do godine 1718. Borbe su se vodile dosta daleko od Zadra, ali ipak dosta blizu da bi jedan jači nalet Turaka njih mogao dovesti pod zidine Zadra. Tako su Mlečani osvojili g. 1715. Trilj, Čačvinu, Prolog, Plavno, Strmicu i Glavas, a bosanski Turci s velikom vojskom prodrli do Sinja, odakle su se poslije ogorčenih borbi morali povući.

147 Relatione del Eccellentissimo Signor Pietro Valier fu proueditor generale in Dalmatia et Albania estraordinario; rukopis u mom posjedu, fol. 10 r.

148 Relacija generalnog providura Alesandra Molina dd 3 maggio 1692; rukopis u Državnoj biblioteci u Beču. Cod. 6245. fol. 75 v.

Zadar je u to vrijeme bio savršeno utvrđen i potpuno odgovarao tadašnjim zahtjevima obrambene građevne tehnike; nije se trebalo bojati da bi ga neprijatelj mogao osvojiti. Ali je grad gušila isuviše velika redovita posada, a i čest dolazak novih vojnika iz Italije, koji su se onda uvrštavali u pojedine čete i slali dalje u unutrašnjost Dalmacije, u kojoj su se borbe još uvijek vodile, pa su mletačke čete pod komandom generalnog providura Alvisa Moceniga g. 1717. osvojile Imotski, a druge mletačke vojske prodirale u Hercegovinu, koju osvojiše sve do Mostara.

15. kolovoza 1717. godine pobijedio je princ Eugen Savojski Turke pod Beogradom i dva dana zatim osvojio Beograd. U takvim prilikama počelo se jače pregovarati o miru, koji je 21. srpnja 1718. sklopljen u Požarevcu. U tom je miru Venecija dobila Imotski i sve krajeve do današnje dalmatinsko-bosanske granice.

Zadar je bio sada potpuno osiguran od neprijateljskih prodiranja, a turska granica daleko od njegovih okolnih sela. Svi su uslovi za povoljan njegov razvoj i napredak bili osigurani.

Međutim, ni Zadru ni ostaloj Dalmaciji ništa nije pomoglo novo osvajanje Venecije i proširenje njenih granica. Mletačka je vlada u nekoliko navrata nastojala da nešto učini, ali je uspjeh bio vrlo malen, jer njeni ljudi nisu znali naći pravi način korištenja osvojenog teritorija, a pogotovo ne podizanja seljaka, koji je pod novim gospodarom zadržao svu svoju dotadanju zaostalost. Kakve su bile prilike u tadanjoj Dalmaciji izložio sam na osnovu arhivskih podataka u svojoj knjizi »Prošlost Dalmacije II«.[149] Mlečani nisu bili u stanju, ni moralno, ni psihički, niti su imali potrebno znanje, da iz dobivenog teritorija izvuku korist i za sebe i za njegovo stanovništvo.[150]

Sve se te prilike Dalmacije odražavale na Zadar, koji je tada bio već u punom smislu glavni grad pokrajine, a koji nije znao ni pokušao da nešto učini.

U njemu je generalni providur davao od vremena na vrijeme poneke svečanosti, izlazio na svečane parade, priređivao poneke gozbe i isisavao preko svog činovništva ionako bijednu Dalmaciju.[151] Zadar je bio centar korumpiranih činovnika, koji su u korist svoju, svojih prijatelja i generalnog providura iskorištavali ne samo poreze i carine nego i samu pravdu; nju izgleda najviše.[152]

Stanje Zadra u XVIII stoljeću najbolje nam pokazuju njegove kuće i građevine uopće.

149 G. Novak, Prošlost Dalmacije II, str. 236 ss.

150 G. Novak, Dalmacija god. 1775—6. gledana očima jednog suvremenika, JAZU, Starine knj. 40, str. 5—80, Zagreb 1959.

151 Novak Maja, Generalni providuri Dalmacije i Albanije u XVIII stoljeću, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. IV—V, str. 341—374, Zagreb 1959.

152 Novak Maja, Sudstvo, državna uprava i gradnje u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji, Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII, str. 237—257, Zagreb 1960.

Posljednja velika građevina koja je u Zadru građena bila je palača zadarskog kneza (palazzo prefettizio), koja se popravljala još g. 1690, kako nam je to zabilježio tadanji generalni providur Petar Valier.[153]

Stalno održavan i učvršćavan kao tvrđava prvoga reda Zadar mada je bio sjedište generalnog providura Dalmacije i Albanije, nije napredovao, nimalo jače od drugih dalmatinskih gradova, niti se čime naročito isticao.

Ono što je u Zadru najvrednije — katedrala sv. Stošije, crkva sv. Krševana, crkva sv. Donata, crkva sv. Marije — sve je to iz vremena kada je on bio autonoman grad, odnosno kada je tu svoju autonomiju pod najtežim okolnostima branio, za nju ustajao protiv Venecije, gubio živote i imanja. Iz kasnijeg vremena, poslije godine 1409, nije u Zadru, osim »loggije« i »kopnenih vratiju« (porta terraferma) ništa značajnijega podignuto, što je znak, da u njemu nije bilo ni blagostanja ni volje, kao u nekim drugim dalmatinskim komunama.

Zadar nije imao ništa od toga što je bio sjedište generalnog providura i malo pomalo postao i upravno središte Dalmacije i Albanije (Mletačke). Pred njim su daleko odskočili Šibenik, koji u to vrijeme gradi svoju katedralu, i Hvar koji gradi i katedralu, i sjajan arsenal i kazalište, a oba svoje loggije. Mletački Zadar ne može se nikako mjeriti s onim srednjega vijeka, čemu je, bez sumnje, uzrok upravo u tome što on više nema svoje pune autonomije, svog slobodnog zamaha, svoje prave ličnosti.

Zadarskim generalnim providurima, knezovima i kapetanima, koji su ostajali u Zadru dvije do tri godine najviše, nije taj grad srcu prirastao, i oni su bili u njemu samo na prolazu, samo da steknu položaj, a ponekad i nešto novaca, koji će onda kasnije kod kuće u Veneciji upotrijebiti. Poneki generalni providuri znali su da dopreme sa Brača kamenje za gradnju državnih zgrada u Zadru, a onda to kamenje tačno dali izraditi i onda otpremili dalje u Veneciju ili na mletačku terrafermu da tamo sagrade svoju kuću ili palaču. Tek bi ponešto lošijeg materijala ostaviil u Zadru. Prvorazredni klesari izrađivali su prema nacrtima, ali ne za Zadar nego za generalnog providura. Tome bi dodavali i ostali građevni materijal i onda prisilili kapetane trgovačkih brodova koji bi došli u Zadar da to prevezu u Veneciju.[154] Kopnena vrata (porta terraferma) sagrađena su g. 1543, stara »loggia« je sagrađena u današnjem obliku g. 1565, »Velika straža« (Gran guardia) s kulom na kojoj je sat sagrađena je 1562, a »kazalište plemića« (teatro nobile) sagrađeno je tek 1781. god., ali bez naročita arhitektonskog zahvata. Njega je za vrijeme austrijskog vladanja 1835. god. dao preurediti namjesnik Lilienberg.

153 Relazione della Dalmazia dell'Eccellentissimo Piero Valier, fu Generale in Dalmazia e Albania 1680, rukopis u mom posjedu.

154 Novak Maja, Sudstvo, državna uprava i građnje u Mletačkoj Dalmaciji i Albaniji, Radovi JAZU u Zadru, sv. VI—VII, Zagreb 1960, str. 253, 254.

Venecija nije uspjela da — poslije tolikih pobuna buntovnoga Zadra — u Zadar naseli svoje ljude u tolikom broju koji bi garantirao ne njegovu vjernost nego sigurnost Veneciji da će njeno uporište na dalmatinskoj obali čuvati slobodnu plovidbu njenim lađama kao i onima koje plove za Veneciju ili iz nje. Ona je bila prisiljena da stare Zadrane natrag primi, jer su oni bili vezani i za svoje kuće i za svoje posjede u zadarskoj okolici i na otocima pred Zadrom. Da je to doista tako i da je stanovništvo grada Zadra bilo i opet hrvatsko dokazom su nam ne samo njegovi ponovni ustanci protiv Venecije nego i hrvatska imena koja poslije spomenutog egzodusa u Zadru nalazimo. Mi ćemo navesti samo neka od tih imena i prezimena koja se nalaze u Registru zadarskog notara Creste de Tarello godine 1289. do 1290. Ovaj se originalni rukopis nalazi danas u Historijskom arhivu u Zadru. Mi ćemo navesti samo imena odnosno prezimena onih lica koja je Creste označio kao »stanovnik Zadra« ili »građanin Zadra«. Evo takvih imena: Slovinić, Petrić, Čukić, Hrvatin, Radoslav, Pribidrug, Grubeša, Grubonja,Bičal, Dražinja, Radoš, Slavko, Priba, Bogdan, Mladonja, Deša, Belobrad, Vrtikašica, Radovan, Dobro, Tomša, Dobronja, Dobra, Dobrača, Vlko, Desača, Hranko, Vlkeša, Promić, Drago, Grižan Rasimenić, Bogdan Čupar, Lovro Čupar, Bastić, Deša, Mutikaša, Vid Radonić, Dragovan, Prodan, Prode, Tihoj, Crneha, Sedemir, Ačudović, Volkoj, Desimir, Radun, Varikaša, Rade Baušec, Draga, Slava kći pokojnog Černog, Prodo, Petrinja, Grešan Šulce, Miha sin pokojnog Dobrog, Prevena, Vid pokojnog Zlurada, Nikola pokojnog Dobrog Benje, Damjan Miligost, Proda Birse, Bogdan kožar, Dragoš Glavatić, Stanko Čoban sin pokojnog Desice, Vitača, Budislav mesar, Radoj, Radin, Prvoslav sin Bratka itd., itd.[155]

Mogli bi navesti cijele stranice Zadrana s hrvatskim imenima i prezimenima koja se nalaze u registrima zadarskih notara ovoga vremena. Većina ovih su građani i pučani intelektualci i obrtnici, a poneki i zemljoradnici.

I zadarsko plemstvo ovoga vremena bilo je u velikom dijelu hrvatsko, kako nam to pokazuju njihova imena, odnosno prezimena iz druge polovine 1283. g., koja su nam se sačuvala: Bogde, Volčina, Gnogrić, Varikaša, Deša, Petrinja, Karnarutić, Župe, Bokadić, Zloradić, Dobre, Pećarić, Vitecov, Miligost, Zloradić, Jurislavić, Grubonja, Vulčinja, Banac, Nosdronja, Grubonja, Bosačić, Krisavić, Drača, Viteša itd. Ta su se imena odnosno prezimena našla u originalnoj ispravi koja je nađena u raci sv. Šimuna u Zadru, pri njezinu otvaranju 1632. god.[156]

155 Jelić L., Zadarski bilježnički arkiv, Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskog arkiva I, Zagreb 1899, str. 162 ss. i 252 ss.

156 Jelić L., Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjestnosti 145, Zagreb 1901, F. Alačević, Nomina domorum nobilium omnium Jadrae, quae reperiebantur anno 1283, Bullettino di archeologia e storia dalmata XII, Split 1889, str. 183, 184.

Evo ovako je poslije decimiranja zadarskog plemstva od strane Venecije ono u svojoj većini ostalo dobrim dijelom hrvatsko a dijelom staro romansko, dok mletačkoga uopće nije ni bilo.

Tako je ostalo sve do konačnog pada Zadra pod Veneciju g. 1409. Zadar se sada morao silom prilika pomiriti s novom vlašću, jer je doskora sav teritorij oko njega i cijela sjeverna Dalmacija došla pod Veneciju, i on nije mogao imati nikakva oslona u okolici i zaleđu. Međutim je ta okolica i dalje ostala nacionalno hrvatska, kao i sam Zadar. Da je tako dovoljno nam je uzeti popis njegova stanovništva iz mletačkog vremena, 120 godina iza kako je on bio prodan Veneciji. To je popis cijeloga pučanstva Zadra, koji je g. 1527. dao načiniti mletački kapetan Zadra Zakarija Vallaresso. Osim nekoliko doseljenika mletačkih činovnika i vojnika, svi su Zadrani u to vrijeme imali hrvatska imena. Takva su: Bogović, Vlah, Francosić, Bogo, Marković, Draga, Skoljarina, Juravičina, Jela, Volić, Pop, Munić, Bogdanović, Ljubačec, Novačec, Ljuba Svosić, Smoljanović, Miljeva, Jurović, Sabić, Burčulović, Školjarić, Kvarić, Zelenković, Brdar, Radić, Fratarski, Parnica, Klimač, Stefanović, Markešić, Zelenković, Skardonić, Kremenalić, Simičec, Bašvarić, Sajković, Bužanin, Mortulić, Bertović, Spanšić, Spanšičić, Ljučić, Gasić, Turčin, Tresić, Paštrović, Užanić, Krbočić, Benković, Račić, Marojić, Radić, Bončić, Stojmolović, Posilović, Sandrović, Skortunić, Perfektović, Dražmil, Kustroić, Spansić, Obloserović, Banović, Zentiličić, Stanić, Lukovina, Rudan, Juvica, Žančić, Masuničić, Sodenić, Jakovica, Bučikjervić, Dalbonić, Jelinica, Bokačina, Skradinica, Sodernić, Stana, Masičić, Bosić, Kunalić, Radić, Pritić, Jakonić, Jordanić, Zordanić, Stakočić, Juvenić, Žanković, Turofić, Gerbinović, Marković, Pećar, Ljubica, Radučin, Simić, Turković, Grencarić, Balabanović, Kacarvić, Meštrović, itd., itd., još njih stotine.[157]

Sve su to bili stanovnici unutarnjeg grada, a k tome je dodano još 1115 stanovnika zadarskog »borga«, tj. s onog dijela Zadra koji se nalazio do samih zidina, ali ne unutar njih. Da su to bili gotovo isključivo Hrvati, nema nikakve sumnje, jer su oni bili isto tako gotovo isključivo zemljoradnici. Sačuvao nam se kao dodatak ovom popisu stanovnika unutarnjeg grada (cittadelle) i popis stanovnika zadarske varoši (borga). Sva su prezimena hrvatska. Samo se jedan učitelj preziva Valente i jedan stanovnik Michiel Zudese, što znači Mihovil sudac.[158]

Iz ovog popisa zadarskog stanovništva, koji je dao načiniti mletački službeni predstavnik, vidi se bjelodano da je godine 1527, kada je Zadar brojio u unutarnjem gradu 6903 stanovnika, a u varoši 1148, dakle 8051 stanovnika, dok je na zadarskom kopnenom području bilo 9109, a na otocima 6859 stanovnika, grad Zadar bio po svojoj narodnosti potpuno hrvatski grad.[159]

157 Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium sv. IX, str. 203—218. Relatio viri nobilis Zacharie Valaresso qui fuit capitaneus Jadere. Presentata die 10 septembris 1527, Commissiones et relationes venetae I, str. 203—218.

158 Ibid., str. 220—223.

159 Ibid., str. 218, 219.

Takav je on ostao i dalje, kad je njegovo stanovništvo zbog turskog nadiranja i gubitka posjeda koje su Turci uzimali, pa i zbog stezanja slobode njegove trgovine od strane vlade u Veneciji, postajalo sve malobrojnije i malobrojnije.

Međutim je u Zadru stalno boravio velik broj mletačkog stanovništva: knez i njegova porodica, kapetan i njegova porodica, kancelar, kamerlengo (knežev blagajnik), lična pratnja kneza i lična pratnja kapetana i njihove porodice, a pogotovo generalni providur Dalmacije i Albanije i njegova brojna pratnja, zapovjednici, oficiri pojedinih odjela vojske pješaštva i konjaništva, a i veliki broj posade, od kojih je po 400—600 i više bilo iz Italije.

Sav taj svijet, koji je bio tek došao iz Italije, s namjerom i dužnošću da se u Italiju što skorije vrati, nije poznavao drugi jezik nego talijanski. Nema sumnje da je u Zadru i poneka porodica, koja je poticala iz starog romanskog življa, upotrebljavala romanski jezik bar unutar svoje porodice i užega kruga.

Tako se desilo da je godine 1553. Zuanbattista Giustiniano, kad je kao sindik za Dalmaciju zajedno sa svojim kolegom Antoniom Diedom obilazio mletačku Dalmaciju, napisao o zadarskim plemićima: »Mnogi su od ovih plemića vrlo siromašni, i njihovi su običaji gotovo talijanski, jer većina plemića živi, govori i oblači se na način koji je u Italiji, što se možda događa zbog čestog dolaska stranaca, mletačkih plemića, generala, providura, kapetana, soprakomita i drugih, s kojima se stalno druže. A pučani pak, iako svi poznaju talijanski saobraćajni jezik (la lingua franca), žive svi na hrvatski način, i oni ne pripadaju plemićkom vijeću, nego imaju jedan svoj kapitul ili bratovštinu, u kojoj raspravljaju stvari koje na njih spadaju i žive od nekih malih prihoda, ali većinom od trgovine i zanata.«[159a]

Zuanbattista Giustiniano nabraja nam i porodice plemića, njih 17, koje su članovi vijeća, kojih ima 70. Kako su članovi vijeća svi muškarci plemići od 18 godine na više, pa ako svaka porodica ima čak i 10 članova, izlazi da je svega 170 plemića i plemkinja od djece do staraca. Kad taj broj uporedimo s cjelokupnim brojem stanovnika Zadra koji navodi Giustinian, tj. 6536, on je isuviše neznatan i sasvim se gubi.

U ovo je vrijeme, i sve do XIX stoljeća, a svakako do kraja mletačke vladavine u Dalmaciji, Zadar ostao isti u pogledu sastava stanovništva. U takvoj sredini dao je Zadar četiri istaknuta hrvatska pjesnika, koji se naročito ističu podvlačenjem svoga hrvatskog nacionalnog duha. Ti su: Petar Zoranić, Brne Krnarutić, Juraj Baraković i Šime Budinić.

Petar Zoranić rodio se u Zadru 1508. god. i napisao na hrvatskom jeziku veliko književno djelo »Planine«.[160] Drugi Zadranin, potomak stare

[159a] Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano, izd. Š. Ljubić u Commissiones et relationes venetae II, Zagreb 1877, str. 197.

[160] Planine, che zdarxe usebi Pisni pete po Pastirih, In Venetia 1569, izdala fototipijski Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1952. god.; Mihovil Kombol, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb 1945, str. 129 ss.

zadarske plemićke porodice, Brne Krnarutić napisao je hrvatski junački epos »Vazetje Sigeta«,[161] a treći Juraj Baraković naziva Zadar »moj grad otačno« i svojim »rodnim gradom«, i ističe da je »u Zadru odgojen«.

Baraković, koji je rođen 1548, a umro 1628, napisao je veliko pjesničko djelo »Vila Slovinka«, koji nam naslov već daje nazreti kako je on mislio i osjećao u narodnosnom pogledu. U tom svom djelu prigovara Baraković svojim sugrađanima Zadranima što govore i talijanski:

Sramni su možebit jezikom svojime
ter vole govorit svaki čas tujime,
a ja ću mojime govorit ljudem svim,
jer sam ja sasma po Bogu dičan njim.[162]

Zadar je u to vrijeme, kada u Hvaru, Dubrovniku i Splitu cvjeta hrvatsko pjesništvo, također jedan centar probuđenog pjesništva na hrvatskom narodnom jeziku. On je kao takav smatran na cijeloj našoj obali, nalazila se ona pod vladavinom Venecije ili slobodnog Dubrovnika. Sačuvala nam se jedna pjesma nepoznata autora iz tog vremena, koja najbolje karakterizira tadanje stanje dalmatinskog hrvatskog pjesništva. Istina, ona ne obuhvaća sve književno djelovanje u tadanjim gradovima našega primorja, ali ono što kaže od najveće je važnosti za poznavanje tadanjih prilika. Mit o nekom Zadru koji se izdvaja iz ostalih naših primorskih gradova tim je stihovima sasvim razbijen i pokazuje nam Zadar u njegovoj pravoj svjetlosti. Evo tih stihova:

Slavnim Marulom Split, Ranjenim Dubrovnik,
a Hvar će slavan bit Hektorovićem vik.

Svega vrimena prik, Zadre, svitla svića,
gorit će tvojih dik cić Krnarutića.

Premda razspu pića bi Nin, prije čestiti,
penjem Zoranića li hoće živiti.

Da evo t' se skiti, Zadre, druga kita,
kom ćeš se dičiti sve dni i sva lita,

i ka će čestita vazda biti živa,
one časti sita, ka uvik prebiva:

jer u tvoj skriva krov i tvrdi zaklop
ne jedan ili dva, neg mnogi slave snop,

čim sveto prepiva tvoj Budineo pop.[163]

161 V. Zuanbattista Giustiniano, cit., str. 197. M. Kombol, o. c., 156 ss.

162 Stari pisci XVII. Djela Jurja Barakovića, JAZU, Zagreb 1889.

163 Kombol, o. c., 160. Usp. i Vj. Maštrović, Izdavačka djelatnost na hrvatskom jeziku ... Zbornik »Zadar«, 1964, Zagreb, str. 737. i 738. Stihovi nose naslov »Čestitomu Zadru gradu«, a snimak te posvete Maštrović je objavio na str. 738.

Zadar je, uza sve nevolje i uza sve propadanje, ostao u svom narodnosnom sastavu nepromijenjen, šta više u doba najveće dekadanse naših gradova, a u prvom redu Zadra, on hoće da ostane središte odakle će se na hrvatskom jeziku širiti kultura u našem tada doista zaostalom narodu. U polovici XVIII stoljeća zadarski biskup, Peraštanin Vinko Zmajević, čiji je brat bio admiral u ruskoj mornarici, otvorio je u Zadru školu s hrvatskim nastavnim jezikom i počeo graditi veliko sjemenište za buduće svećenike glagoljaše. Samo glagoljaško sjemenište, tj. višu bogoslovnu školu, u kojoj su se budući svećenici učili kako će služiti misu na starohrvatskom jeziku, otvorio je u Zadru Hrvat i zadarski biskup Karaman godine 1748.

Povjesničar i pisac Ivan Tanzlinger Zanotti (1651—1732) napisao je u svojoj slovnici: »U Zadru svi Hrvati jesmo«.

Zadar poslije pada mletačke aristokracije

Nova mletačka demokratska »municipalità«, obrazovana poslije raspuštanja Velikog vijeća 12. svibnja god. 1797, poslala je u Dalmaciju proglase na talijanskom, hrvatskom i grčkom jeziku, pozivajući Dalmatince da izaberu svoje poslanike u novu »municipalità«.[164] Ali, uza sve nastojanje nove vlade, nije ni dalmatinski generalni providur Querini izjavljivao svoje priznanje novoj vladi. Zbog toga je ona poslala u Zadar 16. lipnja 1797. posebnu fregatu s dva svoja poslanika, rodom Dalmatinca, dra Anđela Calafattija iz Hvara i Đanluku Garagnina iz Trogira. Ali, kad su oni došli u Zadar, 18. lipnja, izjavio je Querini njihovu izaslaniku da nikako nije moguće da se oni iskrcaju, jer da je narod jako uzbuđen. Poslanici su onda dostavili Queriniju pisma provizorne »municipalità«, odbora za javni spas u Veneciji, i svoja, i vratili se u Veneciju da prime nove instrukcije.

Odmah iza toga sazva Querini, koji je, čini se, bio upućen u tajnu preliminara u Ljubnu, časnike zadarske posade, koji su svi, njih 159, izjavili da se neće zakleti novoj mletačkoj vladi.

Već su tada austrijske čete bile zauzele Istru, i Zadrani su bili uvjereni da će iza toga slijediti okupacija Dalmacije. Austrijski konzul u Zadru pisao je 15. lipnja, dakle prije dolaska demokratskih poslanika iz Venecije, vojnom zapovjedništvu u Zagreb, preko vojnog zapovjedništva u Gospiću, kako »stanovnici nestrpljivo čekaju da budu podvrgnuti novom, austrijskom vladanju«. Konzul piše da ne može proći ulicom, a da ga ne pitaju, i činovnici i narod, kada će već stići austrijske čete. »Ja im na to ne znam odgovoriti, nego obilaznim nesigurnim riječima. Još me više napastuju kad znaju da su Austrijanci u Istri, a imaju i pravo ako su uznemireni, jer kažu da ako prođe cio ovaj mjesec i početak lipnja, a ne prispije redovita opskrba kruhom i novcem iz Venecije, za izdržavanje domaće i talijanske vojske,

[164] G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797—1814), Rad JAZU 269 (121), Zagreb 1940. str. 1 ss.

oni predviđaju da će doći do nereda na propast njihovih imanja. A i ja sam u strahu, jer neznam kako da se vladam, da se spasim«. Konzul Gabrieli moli za instrukcije, pa kaže da ako Dalmacija ima biti okupirana od Austrije, neka to bude što prije, jer »čim se pojave samo dva viša povjerenika i 1000 ljudi, preko Obrovca, ta će se posada odmah predati našem Prejasnom Vladaru. To su izjave činovnika, poglavica ovoga glavnog grada, i većine stanovnika, koji jedva čekaju čas da vide podignutu austrijsku zastavu«.

Takvo raspoloženje u Zadru dovelo je do toga da su zadarski građani izabrali deputaciju, koja je imala poći u Beč caru da mu se pokloni i svoj mu grad preda i ujedno ga zamoli da se u Zadar što prije pošalju austrijske čete.

U toj su deputaciji bila četvorica: jedan svećenik, jedan plemić, jedan građanin i jedan pučanin. Ali, kad je ona stigla u Senj, našla je tamo pukovnika Kasimira, koji joj izjavi da je od cara ovlašten da primi predaju njihova grada. Nato su zadarski delegati položili prisegu vjernosti caru pred pukovnikom Kasimirom, i onda se vratili u Zadar.

Austrijska vojska ulazi u Zadar

Austrijska je vojska, ne čekajući definitivnog mira, već 11. lipnja 1797. pristupila okupaciji mletačke Istre. Do 17. lipnja carski je pukovnik Kasimir već bio okupirao sve luke mletačke Istre i otoke Rab, Krk, Lošinj i Pag. Iza toga trebalo je okupirati Dalmaciju. Okupacija Dalmacije bila je povjerena generalu barunu Matiji Rukavini, uz kojega su bili general Lusignan i pukovnik Kasimir, koji su imali svega 4000 vojnika. Glavni se dio te vojske zajedno s topovima ukrcao u Trstu na 72 lađe, od kojih je 11 bilo ratnih, a ostalih 61 velike trgovačke lađe. 25. lipnja, u 9 sati uveče, uputi se ova flota iz Trsta, praćena pozdravnim gruvanjem svih gradskih topova.

Međutim je jedan manji dio vojske ukrcan u Senju, pod zapovjedništvom pukovnika Kasimira. Kako je glavna mornarica naišla na oluju, to je ona tek 4. srpnja prispjela u Nin, dok je pukovnik Kasimir stigao u Zadar još 30. lipnja.

Doček carske vojske u Zadru bio je osobito svečan 2. srpnja u 11 sati prije podne uputila se iz katedrale svečana povorka, kojoj je bio na čelu arhiđakon i generalni vikar Armani. Iza njega stupao je cijeli kaptol i ostalo svećenstvo, za njima članovi Velikog vijeća, prokuratori plemića i građana. Ta je svečana povorka krenula u gradsku ložu (loggia), u kojoj pred pukovnikom Kasimirom položiše svi svečanu zakletvu pred raspelom i na evanđelje. Na trgu pred ložom bio je sakupljen mnogobrojan narod, koji je nakon položene zakletve klicao svom novom gospodaru.[165]

[165] Bianchi, Fasti di Zara, Zara 1888, str. 118; Bianchi Zara Christiana II, 452; G. Novak, o. c., 28.

Glavna vojska pod zapovjedništvom Rukavine stigla je pred Zadar u zoru 5. srpnja. Prekrasan je to bio prizor: 74 velike jedrenjače, iskićene zastavama, ispaljujući pozdravne salve, ulaze u zadarsku luku dok sa svih zadarskih tvrđava gruvaju topovi na pozdrav. Nato pođe na zapovjedničku lađu, korvetu »Austria«, deputacija koja se sastojala od plemića, građana i dosadašnjih mletačkih vojnika, da pozdravi vojsku i izjavi svoju dobrovoljnu predaju.

Poslije toga se iskrca general Rukavina sa svojim štabom, uz gruvanje topova, zvonjavu zvona i klicanje mnogobrojnog naroda, koji je dohrlio na obalu. Ususret mu izađoše zadarski nadbiskup Ivan Carsana i generalni providur Querini, kao i sve činovništvo, koje je ostalo od Mletačke Republike. S obale pođe Rukavina s cijelom pratnjom u crkvu sv. Šimuna, gdje je otpjevan »Te Deum«, a zatim u generalsku palaču.

Odmah zatim izda Rukavina proglas, datiran 24. lipnja 1797:

»Matija barun Rukavina Bojnogradski, kavaljer znamenitog reda Marije Terezije itd. ... Budući da Njegovo Carsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo nije moglo a da ne uzme najefikasnije mjere da osigura u sadašnjoj organizaciji mletačkih provincija mir vlastitih podanika i želeći zbog toga da očuva Dalmaciju od žalosnih učinaka potpunog prevrata, koji je na drugim stranama tako nesretno napredovao, spomenuto je Njegovo Veličanstvo naredilo svojim četama da uđu u ovu pokrajinu, i zato da u njoj uzdrže red, kao i zbog toga da sačuvaju stara osigurana njegova prava«.

U proglasu obećava Rukavina da će štititi sve u »njihovim posjedima, pravima i privilegijama« i prijeti kaznama onima koji bi se bilo kako bunili. Poziva napokon sve crkvene i civilne vlasti da mu pomognu u čuvanju reda i sprečavanju eventualnih poticaja na nered.[166]

Sutradan, 6. srpnja, obavljena je interesantna ceremonija, koja pokazuje kako je Dalmacija, kroz tolike stotine godina združena s Venecijom, bila njoj odana, kao i to kako nije trebalo da se Austrija ni najmanje više boji Venecije, koje je sudbina u pogledu Dalmacije bila već zapečaćena u Ljubnu. Kako bi inače mogao carski general, koji je već imao u rukama Zadar, dozvoliti takvu ceremoniju!

6. srpnja bile su skinute mletačke zastave s oba glavna mjesta na kojima su se vijale, a onda svečano donesene na glavni gradski trg, gdje je bila postrojena cijela zadarska mletačka posada od 1800 momaka. Nato je ove dvije zastave uzeo »sergente generale« Antun Stratico, koji ih je predao dvojici pukovnika, jednu jednom Talijanu, a drugu jednom Dalmatincu, Michieli — Vitturiju. Tada uz gruvanje topova krene svečana povorka s ovim zastavama s trga u katedralu, gdje položiše zastave na veliki oltar.

166 Erber Tulio, Storia della Dalmazia, Programma dell' i. r. ginnasio di Zara 1885/6—1890/91, str. 48; Novak G., o. c., 29. O hrvatskom tekstu proglasa od 24. lipnja 1797. v. Vj. Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX st., Zagreb 1959, str. 21 i 22.

Tu je ispjevan »Te Deum« i molitve za novoga gospodara, a onda pukovnik Stratico u prisutnosti generala Rukavine pristupi k zastavama i stade ih plačući cjelivati. Za njim su to isto učinili svi časnici i narod. Iza toga bjehu podignute carske zastave, a general Rukavina primi zakletvu mletačkih vojnika i časnika novome gospodaru.[167]

Zadar u Austriji

Kada je Venecija propala i u Dalmaciji je naslijedila Austrija, zadržala je ona Zadar kao glavni grad, u kojem je stolovao guverner, i uz njega c. kr. vlada sa nekoliko savjetnika. U početku su u Zadru bili na čelu pokrajine komesari (grof Thurn, Carneo-Steffaneo, Rinna i P. Goëss) koji su radili na organizaciji upravne i sudske vlasti, kao i general Brady, koji je prvi imenovani guverner u Dalmaciji.[168] Od njih ističe se komesar Dalmacije grof Goëss, čovjek pun dobre volje da podigne ovu tada doista bijednu pokrajinu i upravno je uredi.

Međutim je mirom u Požunu, 26. prosinca 1805., Austrija ustupila Dalmaciju Napoleonu.

Francuzi zadržaše Zadar kao glavni grad Dalmacije i sijelo generalnog providura. Prvi francuski generalni providur Vicenzo Dandolo htio je da Dalmaciju u svakom pogledu podigne, a kako je stolovao u Zadru, nastojao je da to učini Zadru u prvom redu.

Dandolo je prispio u Zadar 3. srpnja 1806, a 10. srpnja izdao je proglas Dalmatincima, u kojem ih uvjerava u svoje dobre namjere. Dva dana zatim, 12. srpnja 1806, izašao je u Zadru prvi broj tjednika »Il Regio Dalmata-Kraglski Dalmatin«, prve dalmatinske novine, koje su ikada izašle i istovremeno i prve novine na hrvatskom jeziku uopće.

Zadar, središte francuske uprave u Dallaciji dobio je tada još više značenje glavnog grada te pokrajine. U njemu se datirali razni proglasi, dekreti, uredbe, itd. U njemu je stolovao generalni providur Dalmacije, a i vojni zapovjednik te pokrajine general Marmont. Kako je Dalmacija bila podjeljena na četiri okružja (zadarsko, šibensko, splitsko i makarsko), u Zadru je bilo i sjedište delegata koji je zadarskom okružju stajao na čelu.

Stare je komune francuska uprava ukinula, i obrazovala kantone, koji su se djelili u općine. Ovima je upravljala općinska uprava, s načelnikom (podestà) na čelu, a uz njega općinsko vijeće. Tako je bilo i u Zadru.

Zadar je postao i sudbeni centar: u njemu je bio okružni sud prvoga stepena (tribunal), kao i prizivni sud za mjesne sudove, pomirbeni sudovi i prizivno sudište za cijelu pokrajinu.

167 T. Erber, o. c., str. 52—56; G. Cattalinich, Memorie degli avvenimenti succeduti in Dalmazia dopo la caduta della repubblica veneta, Spalato 1841, str. 54, 55; R. A. Michieli Vitturi, Storia delle cose successe in Dalmazia dalla dissoluzione del veneto governo aristocratico fino all'ingresso delle armi di S. M. Francesco II imperatore e rè, Spalato 1883, str. 50, 51; G. Novak, o. c., 28, 29.

168 Vj. Maštrović, o. c., 23—44.

Školstvo, u koje Venecija kao država nije dirala, a Austrija samo donijela pravilnik o osnivanju škola, Dandolo je svom snagom nastojao podignuti. Tada je i u Zadru osnovan licej (g. 1807), gimnazija, pučka škola, muška i ženska, i viša medicinska škola. U svim je tim školama bila nastava na talijanskom jeziku, za što su stajali na raspolaganju nastavnici i knjige.

Dandolo je privodio Zadrane i ostalu Dalmaciju znanju i kulturi, a kako je talijanski jezik bio nastavni, a škole pristupačne svima, privodio ih je i talijanskom jeziku i literaturi i kulturi.

Godine 1813. 7. prosinca ušla je austrijska vojska ponovo u Zadar, koji je Austrija zajedno sa čitavom Dalmacijom i nekadanjom Dubrovačkom Republikom dobila na Bečkom kongresu 1814. godine.

Zadar je i tada ostao glavni grad Dalmacije, sjedište namjesnika, uz kojega je bila Zemaljska vlada (Landesgubernium), koja će kasnije, g. 1850, dobiti naslov »namjesništvo« (Stathalterei). Dalmatinski je namjesnik bio civilni i vojni upravitelj te pokrajine. Sudska i politička uprava u Dalmaciji bile su zajedno. Kako se Dalmacija dijelila u četiri okružja, jedan od njih bio je zadarski. Okružja su se dijelila u kotare, od kojih je jedan bio zadarski.

Prizivni je sud bio u Zadru, ali je u njemu bio i okružni sud. U Zadru je postojala i općinska uprava i općinsko vijeće. I ponovno je na čelu općinske uprave stajao načelnik (podestà).

U Zadru su bile i centralne uprave svih ostalih grana javnog života: financija, pošta, monopola itd.

Sve je to tražilo brojno činovništvo, i Zadar je iz godine u godinu poprimao karakter tipičnog činovničkog grada. Kako je u njemu bio i vojnički centar pokrajine, živjeli su u njemu mnogobrojni oficiri, podoficiri i vojnici.

I stanovništvo i život u Zadru primio je sasvim drugi ritam od nekadašnjeg. Francuzi su definitivno ukinuli plemićke privilegije i komunalnu autonomiju mletačkog tipa i uveli nov način života u općinama. Druga austrijska vladavina, nije više oživljavala stare plemićke komune, nego je nastavila u tom pravcu ono što su Francuzi učinili.

Zajedno s Dalmacijom dobila je Austrija g. 1814. i cijelu sjevernu Italiju, Lombardiju i Veneciju. Kako za brojna nova činovnička mjesta nije Dalmacija imala ni iz daleka potrebno činovništvo, dovodila ga je austrijska vladavina iz Italije.

To novo činovništvo, koje je svoj zanat znalo, ali ga je moglo vršiti samo na talijanskom jeziku, jer hrvatskog nije poznavalo, donosilo je u Dalmaciju i talijanski duh i talijanski jezik, koji je tada zavladao u svim uredima, sudovima i školama. Sasvim je krivo mišljenje da je Venecija unosila u Dalmaciju talijanski jezik i duh. To Venecija nije nikada činila, jer ona nije bila nikakva nacionalistička država i njezinu je cjelokupnom ustrojstvu svaki nacionalizam bio stran. Jedino je u Zadru bilo nešto više mletačkih činovnika, koji su talijanski govorili i talijanski uredovali. Ali oni nisu nikada tražili da narod njihov jezik poznaje. Zato su oni imali posvuda tumače i prevodioce, bilo državne bilo komunalne.

Isto tako nije Venecija uopće osnivala po Dalmaciji bilo kakve državne škole s talijanskim nastavnim jezikom, jer su se za škole brinule komune, i u njima je učio tko je htio, a nisu bile obavezne. Te su škole i odgojile sve hrvatske dalmatinske pjesnike od reda, a ovi su u Veneciji štampali svoja hrvatski ispjevana ili sastavljena djela.

Javne škole s talijanskim nastavnim jezikom osnovali su u Dalmaciji Francuzi, a Austrija će njihov primjer samo slijediti. I jedan i drugi su pomoću škola uveli talijanski jezik u sve grane javnog života i odgajali talijanskim duhom zadojenu omladinu, koja će onda zakočiti hrvatski nacionalni preporod u Dalmaciji i njeno političko sjedinjenje s Hrvatskom.

U novoj državi Zadar je stalno napredovao, on je uvijek bio centar svega onog, ma koliko to malo bilo, što je Austrija za Dalmaciju činila; u njemu se u malom odigravalo ono što se radilo u velikim i većim središtima austrijskih pokrajina.

Ali, ma koliko Zadar za vrijeme austrijskog vladanja postao činovnički grad, postojao je on sve više i centar nacionalnog hrvatskog i slavenskog stremljenja u Dalmaciji.

Zadar se vrlo teško budio na nov život, koji je dala Evropi, pa i pojedinim krajevima Austrije, velika francuska revolucija. Slobodoumne ideje nisu ni u doba Francuza tako lako prodirale u njegovo građanstvo, ali je bilo ljudi koji su ih prihvatili i nekih koji su se njima oduševljavali, pa po mogućnosti i širili. Takav je bio i Andrija Borelli Vranski i njegov krug.[169] Ti su ljudi djelovali u Zadru i u prvim decenijama XIX stoljeća, iako je birokratski elemenat sve jače zahvatao i postojao glavnim oslonom cjelokupnog društvenog života u Zadru.

Zadar, centar hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji

Kakav je bio ipak narodni osjećaj u Zadru, pokazuje nam to da je upravo u tom gradu Splićanin dr. Antun Kuzmanić g. 1844. pokrenuo časopis »Zora dalmatinska«, uz potporu i suradnju mladog oficira Petra Preradovića. Tu je u Zadru, u prvom broju »Zore«, izašla Preradovićeva pjesma »Zora puca bit će dana«! Zadar je tako postao središte u kojem je izlazio takav časopis koji je okupio oko sebe ne samo dalmatinske nego i mnoge prekovelebitske Hrvate.

Svrha je »Zore dalmatinske« bila da probudi dalmatinske Hrvate, da ih privede pisanju na materinjem jeziku, da se hrvatski jezik uvede u škole i da postane službeni jezik u uredima. Tako je Zadar postao predvodnik u buđenju narodne svijesti.

Nekoliko godina iza toga postaje »Zora dalmatinska«, a s njom i Zadar, vođa u borbi dalmatinskih Hrvata i Srba za sjedinjenje s Hrvatskom. »Slavjanski duh, Slavjanski jezik, Slavjanski nauk« pisala je usred Zadra »Zora dalmatinska« pozdravljajući Ustav — »pravom je da obuzimaju svu ovu Dalmaciju, jera smo mi pravi Hrvati starinom, ipak od same naše medjašne braće možemo sebi potpor steći«.

[169] G. Novak, Andrija Borelli Vranski, Novosti, Zagreb 1930.

Žestoka borba koju su razvili pristaše sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom nije g. 1848. donijela željeni rezultat, ali je duboko prodrmala narodnu svijest i postigla da se narodni jezik počeo upotrebljavati u osnovnim školama i da borba za njegovo puno priznanje nije prestala sve dok nije slavila pun uspjeh.

U to je vrijeme izlazio u Zadru i službeni list »La Gazetta di Zara«, koji je bio protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, a u svibnju 1848. izašao je u Zadru sedmičnik »La Dalmazia dopo la libertà della stampa«, koji je kasnije promijenio ime u »La Dalmazia Costituzionale« (Ustavna Dalmacija).

Po drugi put postao je Zadar središte borbe za sjedinjenje s Hrvatskom g. 1860, kada je Zadranin knez Franjo Borelli u pojačanom Carevinskom vijeću 26. rujna ustao i govorio da još nije došlo vrijeme za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i da Dalmacija treba da ostane autonomna pokrajina Austrije. Poslije tog Borellijeva govora cijela se Dalmacija podijelila na pristaše i protivnike sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Borba se vodila posvuda, naročito u Zadru i Splitu, a došla je do kulminacije kada se u Zadru 6. travnja 1861. otvorio prvi Dalmatinski sabor, koji je većinom glasova odbio da izabere izaslanike koji će poći u Zagreb da tamo rasprave pitanje sjedinjenja.

U to je bečko ministarstvo predložilo caru da se postavi Zemaljski odbor za Dalmaciju, što je car 13. lipnja 1861. i učinio. Time je Dalmacija dobila svoju pokrajinsku autonomnu malu vladu, s vrlo malom kompetencijom, ali opet takvu da je predstavljala izraz Dalmatinskog sabora. Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom bijaše provizorno riješeno, na štetu sjedinjenja. Zadar pak postade sijelo Pokrajinskog odbora, kao što je bio i sijelo Dalmatinskog sabora, a time i središte političkih rasprava i borbi.

U vezi s time stvorili su pristaše sjedinjenja s Hrvatskom i narodnog preporoda svoje glasilo »Il Nazionale«, koji je izašao pod uredništvom profesora Natka Nodila, sa svojim prilogom na hrvatskom jeziku »Narodnim listom«, 1. ožujka 1862. godine.

Iste godine u prosincu osnovana je u Zadru čitaonica, koja je otvorena 14. veljače 1863.

Otada je Zadar središte cjelokupnog političkog života Dalmacije, a »Nazionale« njegovo glasilo. U njemu je sjedište vodstva Narodne stranke, kao i svih stranaka koje se tada u Dalmaciji razvijaju. Dalmatinski sabor u njemu vijeća, mijenjajući prema pobjedi ili porazu na izborima svoju fizionomiju, da poslije pobjede na izborima godine 1870. Narodna stranka preuzme njegovo vodstvo, a Pokrajinski odbor bude odraz te većine.

Kada se u Dalmaciji raširila pravaška stranka, glasilo te stranke »Katolička Dalmacija« izlazi u Zadru pod uredništvom Ive Prodana, koja kasnije mijenja ime u »Hrvatska kruna«. Glasilo dalmatinskih autonomaša bio je »Il Dalmata«, pod uredništvom Matkovića.

Idući u korak s političkim događajima u Austriji i Hrvatskoj, dalmatinski su političari, poslije »Riječke rezolucije« 3. listopada 1905, dne 17. listopada stvorili u Zadru »Zadarsku rezoluciju«, kojom su priznati zahtjevi dalmatinskih Srba da im se prizna ravnopravnost s Hrvatima.

Zadar nije bio u to vrijeme samo politički nego i kulturni centar Dalmacije. 27. kolovoza 1862. bila je u Zadru svečano otvorena »Matica dalmatinska«, kojoj je bila svrha širenje narodne prosvjete, ali kako je malo pomalo bila sasvim prebrođena granica između Hrvatske i Dalmacije i Zagreb se smatrao središtem svih kulturnih stremljenja hrvatskoga naroda, »Matica dalmatinska« i sva slična društva postala su male provincijalne ustanove.[170]

Tako je cijelo jedno stoljeće, od g. 1813. do 1918. bio Zadar centar Dalmacije i njen glavni grad. Mijenjali su se carski komesari i namjesnici u njemu, mijenjala se i politika Beča prema Dalmaciji i zadarski su je namjesnici sprovodili, skupljale su se narodne snage u njemu, odvijao često vrlo oštar sukob između pristaša sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i njihovih protivnika, u njemu se borili Hrvati da dobiju općinu u svoje ruke razvijale se škole (bogoslovija, talijanska i hrvatska gimnazija, realka, preparandija, građanske i pučke škole u oba jezika), gimnastička i muzička društva, a istovremeno se grad razvijao i urbanistički jače i više nego ikada prije. Zadržavajući uvijek tip činovničko-vojničkog mjesta on je narastao do oko dvadeset hiljada ljudi, sve samih činovnika, profesora i učitelja, liječnika i odvjetnika, oficira, obrtnika, i malo zemljoradnika, koji su inače živjeli u obližnjim selima i na obližnjim otocima.

Zadar je u XIX stoljeću imao svoju lijepu biblioteku »Paravia«, svoj Namjesništveni arhiv, svoje kazališne zgrade i sve ono što se smatralo tada potrebnim za kulturni život.

Dana 4. studenog 1918. godine ulazi u zadarsku luku talijanska torpiljerka AS 55.[171]

Rapalskim ugovorom 12. studenog 1920. god. Zadar je nepravedno pripao kraljevini Italiji.

Jedinice NOV Jugoslavije oslobodile su 1. studenog 1944. grad Zadar od njemačkih i talijansko-fašističkih vojnih jedinica i vratile ga svom prirodno geografskom zaleđu Hrvatskoj i time novoj Jugoslaviji.

170 Sav period narodnog preporoda u Dalmaciji obradio sam u raznim svojim radovima, i na njih upućujem. Ti su uglavnom: G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, Rad JAZU 269, Zagreb 1940; Isti, Dalmacija (1815—1922), Hrvatska enciklopedija IV, s. v.; Isti, Prošlost Dalmacije II, 315—430; Isti, Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvtaskom 1860—61, Hist. zbornik g. VI., Zagreb 1953, str. 1—24; Isti, Slom federalističkih pokušaja u Austriji g. 1867. i autonomaške denuncijacije u Zadru i Dalmaciji, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. II., Zagreb 1955, str. 5—16; Isti, Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi, Radovi Inst. JAZU u Zadru, sv. III, Zagreb 1957, str. 5—19; Isti, Političke prilike u Dalmaciji 1862—1865; Radovi cit., sv. IV—V, Zagreb 1959, str. 5—33; Isti, Političke prilike u Dalmaciji g. 1866—76, Radovi cit. VI—VII, Zagreb 1960, str. 35—63; Isti Godina 1860. u polemičkim spisima, Radovi cit. VIII, str. 1—43; Isti, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu g. 1882, Radovi cit. IX, str. 7—54; Isti, Podvojene narodne snage u Dalmaciji, Radovi cit., X, str. 13—28; Isti, Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861—1862, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku III, Dubrovnik 1954, str. 75—84.

171 V. Maštrović, Kako je izvršena okupacija Zadra u studenom 1918, Zadar, 1951, str. 10 + I tab.

Sl. 1. Gradski grb na romaničkom kapitelu

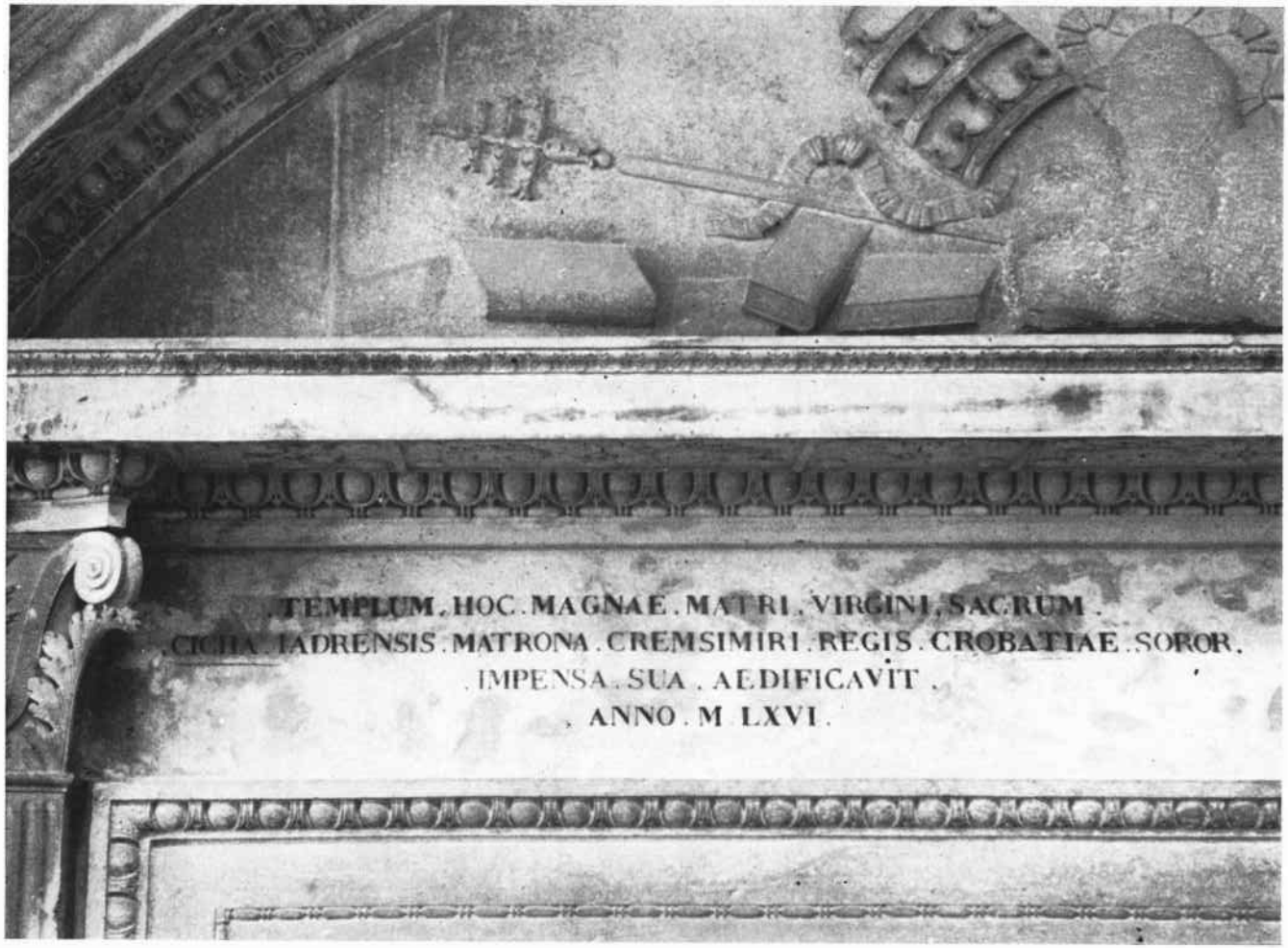

Sl. 2. Natpis o Čiki i hrvatskom kralju Krešimiru IV u crkvi sv. Marije

Sl. 3. Natpis na zvoniku sv. Marije o boravku hrvatsko-ugarskog kralja Kolomana 1105. god. u Zadru

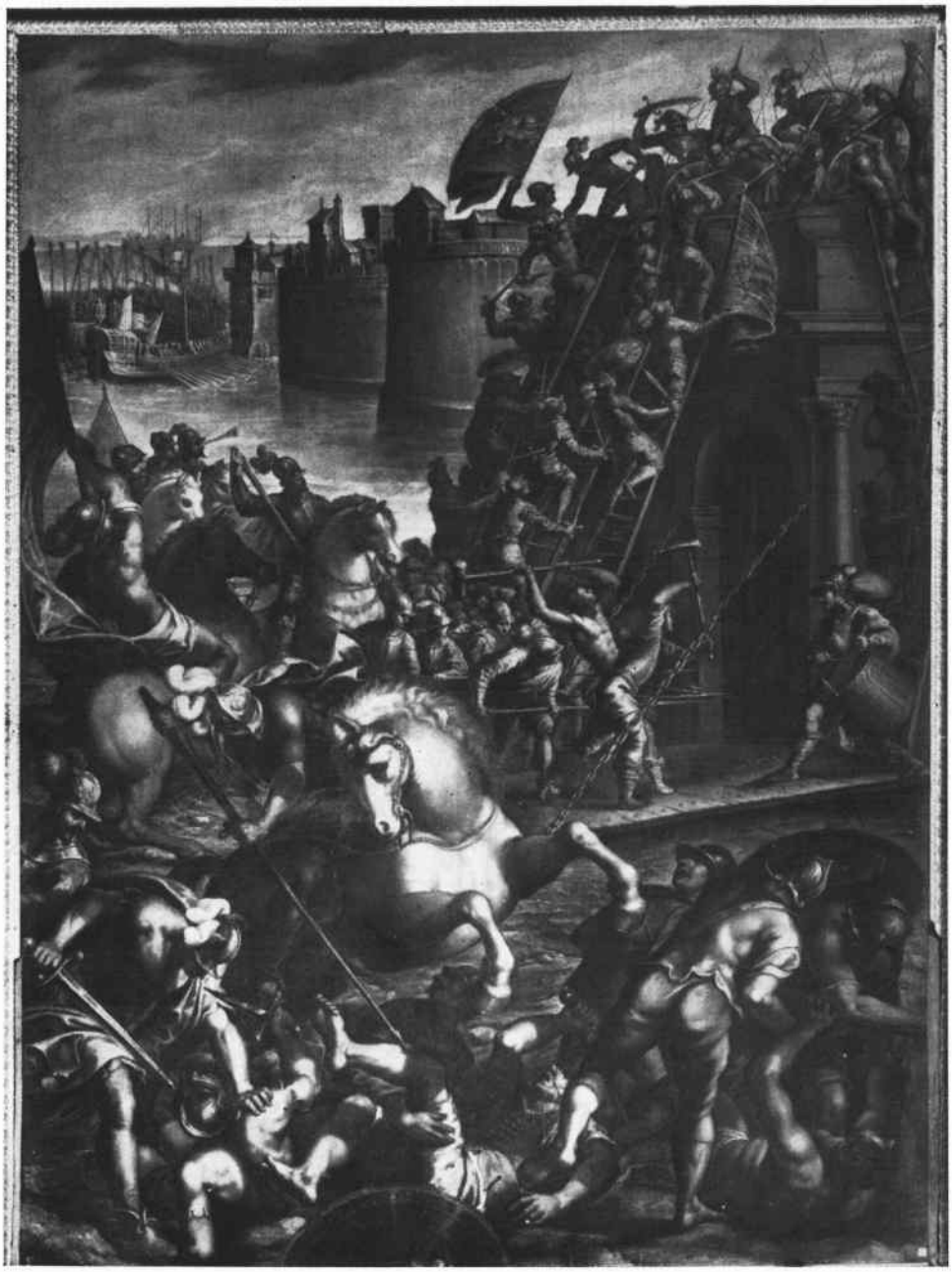

Sl. 4. A. Vicentino: Juriš križara i Mlečana na Zadar 1202. god.
(Venecija, Duždeva palača)

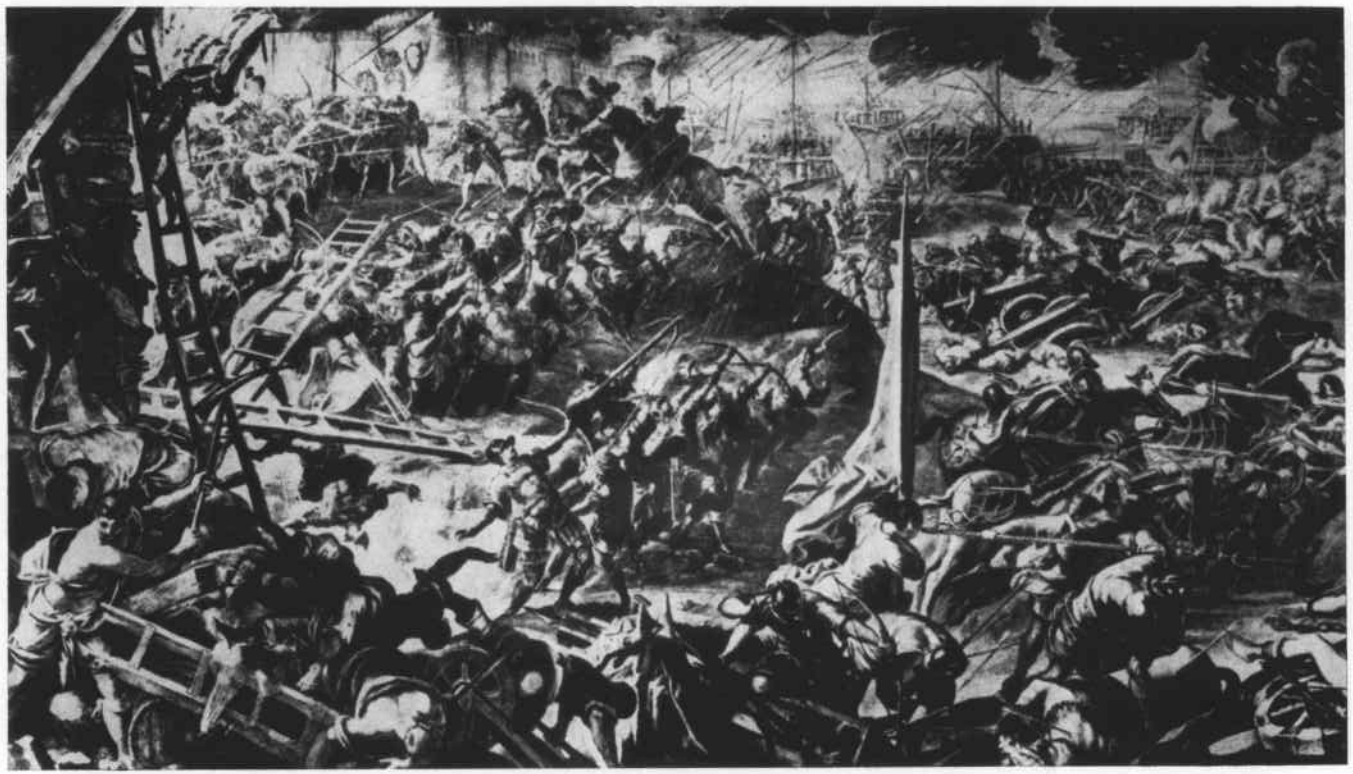

Sl. 5. J. R. Tintoretto: Bitka pod Zadrom 1346. god. (Venecija, Duždeva palača)

Sl. 6. Sakristija franjevačkog samostana u kojoj je sklopljen Zadarski mir 1358. g.

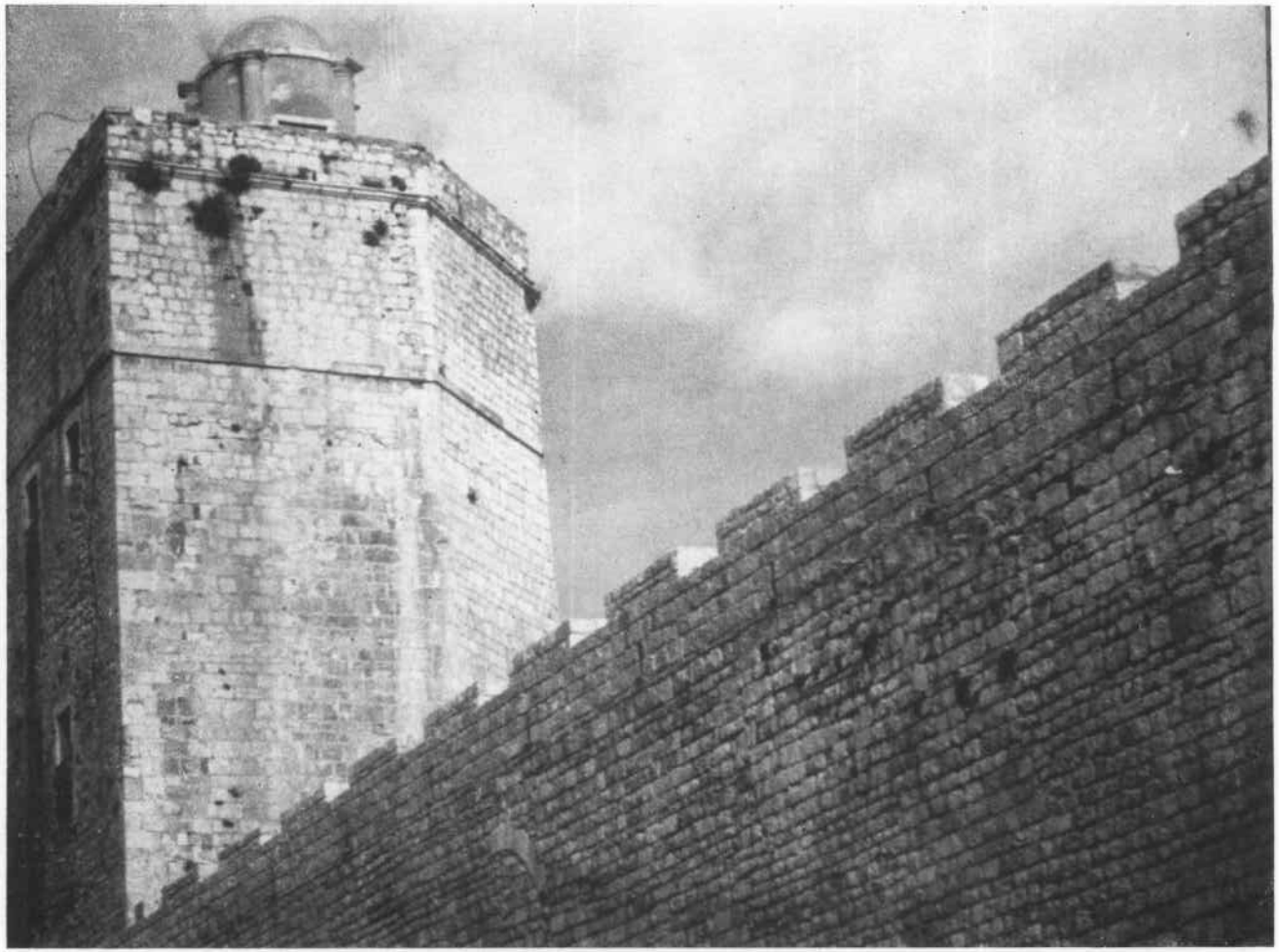

Sl. 7. Gradske obrambene zidine iz mletačkog doba

Sl. 8. G. Camotio: Zadar između 1570—1580. godine

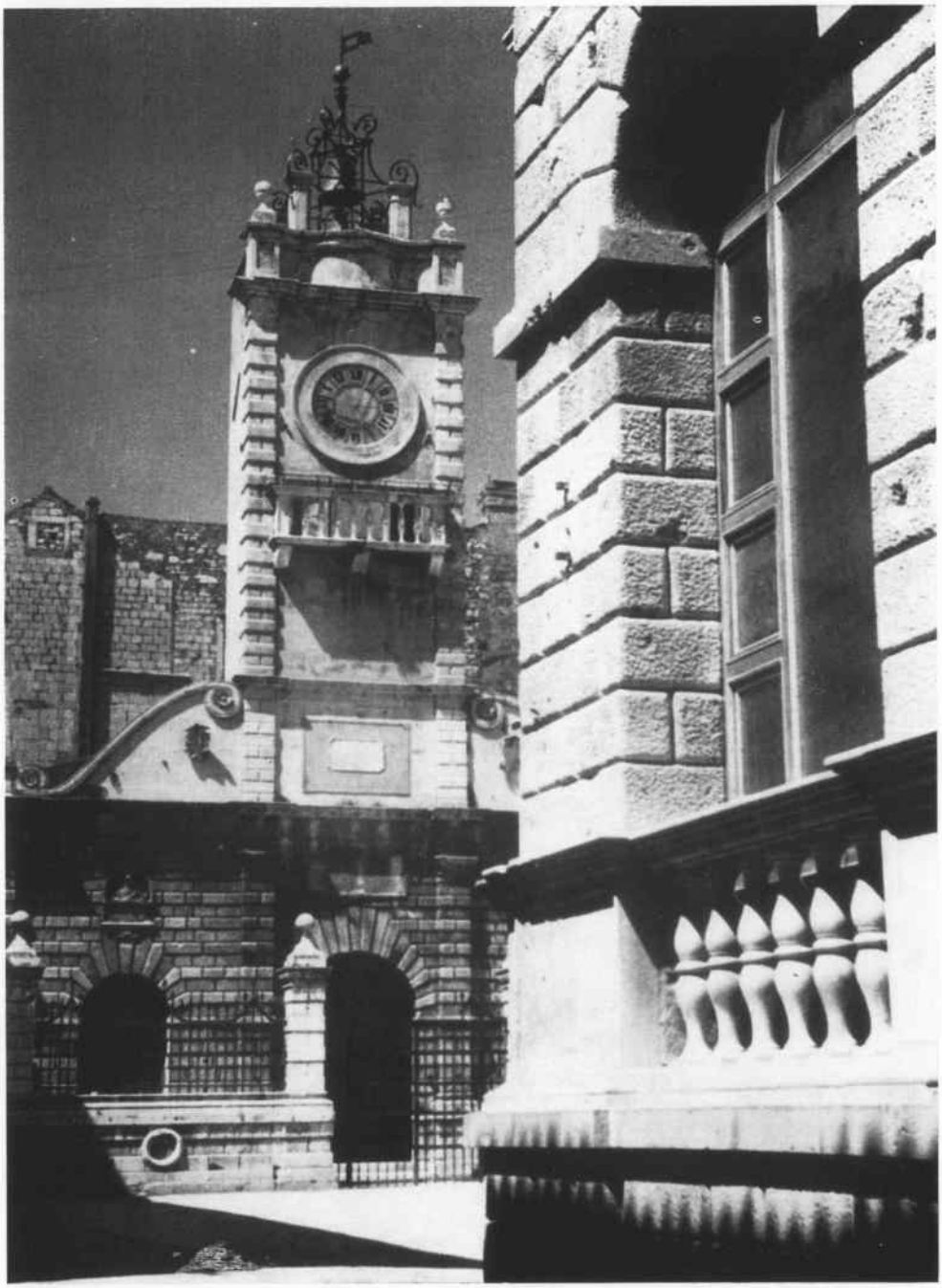

Sl. 9. Satna kula i gradska loža, XVI st.

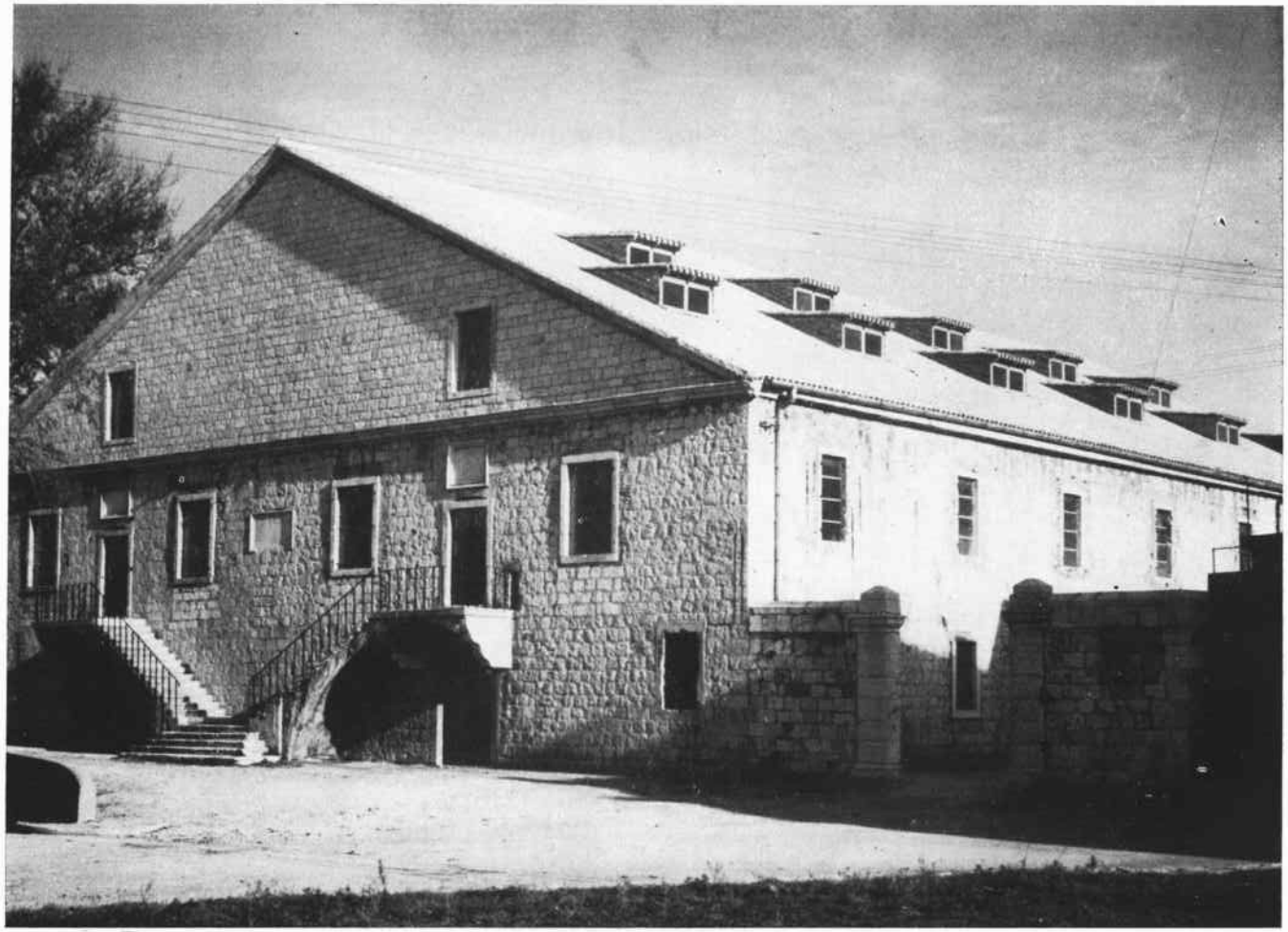

Sl. 10. Arsenal iz mletačke vladavine

Sl. 11. Zadar u ruševinama 1944. godine

Sl. 12. Ulazak jedinica XIX divizije NOVJ u Zadar 1. XI 1944. god.

Summary

ZADAR A SURVEY OF THE HISTORY OF THE TOWN OF ZADAR

The oldest established traces of a life on the territory of today's Zadar come from the Neolithic, while from the Bronze and Iron Ages several findings are available already. The first mention of Zadar in the written sources dates back to the beginning of the 4th century B. C. In this period this was a town of the Illyrian tribe of the Liburnians. In Roman times Zadar was the largest town of the mentioned Illyrian tribe, although juridically it belonged to Scardona (today' s Skradin). Iader (i. e. Zadar) had assumed in this time the Latin language and Roman civilization. It was surrounded by walls, possessed triumphal arches, temples, scultures and a luxurious forum, which was the largest in the Roman province of Dalmatia. In the time of Hun-Slav invasions Iader was spared destruction, which befell most of the other towns on the Adriatic coast. Later, at the beginning of the X9th century, this town was the seat of a bishop and a Byzantine »dux«. At the end of that century Zadar used to pay to the Croatian rulers a tribute for the possesion of terrains around, the town, and which belonged to the Croatian State, while in 923 Zadar was under the rule of the Croatian Duke Tomislav. Since that time Zadar maintained close connections and friendly relations with the surrounding Croats. Croatian Kings used to visit the town and donate sums of money to churches and monasteries. In this way Zadar had become a most important cultural centre within the Croatian State Most conspicuous at that time were the Benedictine Monastery of St. Krševan(for men) and the Cloister of St. Mary, which had been founded in 1066 by Čika, the daughter of Dujmo and Većenega, niece of the municipal prior Madije, who at the same time was proconsul. The rights and estates of the mentioned cloister were recognized by the Croatian King Petar Krešimir, who called the founder of the cloister »his sister«, seeing that her family was in kinship relation with the royal dynasty. In that time, besides remainders of the old Roman population, there were in Zadar also Croats, who were in the manority, which is visible from their names. In the 9th and 10th centuries we can find among the highest municipal dignitaries also men of Croatian names: Grubiša, Drago, Dabro, Vitača, Desinja, Črneha and others. After the year 1000 there commenced Venetian aspirations to capture this town, however, the Croatian national rulers contrived to protect it with shorter interruptions, as was the case with the Croato-Hungarian kings after 1102, who would use force in order to defend or take back Zadar from the hands of Venice. This was in accord with the wish of the Zadar people, who were themselves against Venetian rule. In 1188, on the basis of their autonomic rights, the Zadar people concluded quite independently

a contract with the powerful maritime State of Pisa for mutual assistance and defence, expecting to experience a Venetian attack. Zadar was successful in repulsing a number of Venetian attacks, until in 1202 the Venetians defeated Zadar with the help of the Crusaders (4th Crusade). Later, too, the population of Zadar rose against the Venetian rule, who restricted their autonomous administration, trying to become included in the Croatian State. In the resurrections (there were 11 of them) Zadar contrived to get rid of Venice for a certain time, while the latter City replied with destruction and resettling. Most close were the connections of Zadar with the hinterland, most especially during the rule of the Dukes and the bans Pavao and Mladen Bribirski (at the end of the 13th and the beginning of the 14th centuries), while the Croato-Hungarian King Ludovic forced through his military successes the Venetian Dodge in 1358 to abstain through a treaty signed in Zadar from the possession of Zadar and Dalmatia in general (Peace of Zadar). Since that time Zadar was in the framework of the Croatian State until 1409, when on the basis of an agreement with Ladislav of Naples Venice bought besides Zadar also all rights of that King in Dalmatia for 100.000 ducats. Having obtained a rule over almost the whole of Dalmatia, the Republic of Venice took into her hands the two most important positions in the commune and the town of Zadar: it nominated the Duke and gave him an unlimited authority on his territory. At the same time all revenues of the commune went over into the treasury of the Venetian Republic, a certain amount being paid for the salaries of some officers. From the second half of the 16th century Zadar became the capital city and seat of the general Governor of Dalmatia and the Venetian Albania. The Republic of Venice was taking away ever more the ancient autonomous rights and restricted the free trade with the neighbouring regions on the Adriatic coast. For this reason Zadar grew weak economically, although it still was one of the main trading ports of Dalmatia. The Zadar of the Venetian period lagged considerably behind the mediaeval Zadar also in respect of its outer appearance, for in that time not one more significant church or other building was constructed in the town except the Mainland Gate and the Loggia. This undoubtedly reflected the loss of the municipal autonomy and the economic weakening of the comune. But much as Venice tried to connect Zadar with her territories on the western coast of the Adriatic Sea, this town nevertheless retained its Croatian characteristics. The Zadar men of letters of the 15th, 16th and 17th centuries compose and write in the Croatian language, while the nobility, as the politically favoured stratum of the population, also bore Croatian names, which is a proof that it had not wholly renounced its links but had remained unchanged in this respect, although otherwise it was under the influence of the Appenine culture. In the 15th century there appeared also the Turks under the Zadar walls, who by and by captured the hinterland and made life in the town still more difficult. The same happened to other Dalmatian towns, which from the end of the 16th to the end of the 17th centuries were the only Venetian

possessions in Dalmatia. Zadar in that time was the strongest Venetian fortress in those regions, and only as such it was of importance to the Republic, most especially during the long-time wars with Turkey. During those wars (The Candian War in 1645-1669 and Morean in 1684-1699) the Republic of Venice was extending by degrees ist territory in Dalmatia, thus strenghtening its authority on the eastern coast of the Adriatic Sea. However, from such invasions into Dalmatia the Republic had not a great benefit, except that the border had moved farther inland, thus reducing the danger from possible Turkish invasion. On several occasions the Venetian government tried to undertake something, but the result was minimal, for her army never knew to avail themselves of the benefits of new territories. In this period the peasant folk remained uncultivated under the Venetian rulers. The Venetians were not able to draw a benefit from the captured territories, eithe for themselves of for the population. Zadar was a town of corrupted officials, who for their own gain and the gain of their relatives and friends misuses the taxes and customs, and even justice. For the mentioned reasonos the town of Zadar deteriorated both economically and culturally. With the Fall of the Republic of Venice in 1797, Dalmatia came under the sway of Austria, and then Zadar became the capital city of the province, which it also remained under the French administration (1806-1813) and again under the new Austrian administration, when it became the centre of the Croatian national revival in Dalmatia. The French authories started to establish schools in Dalmatia, the education language being Italian, and the sane state of affairs remained under Austria, until the awakened consciousness of the Croatian people gave rise to the birth of a movement for the Croatization of the schools and all public life in the country. Founded were reading-rooms, newspapers and journals, the aim of which was intensification of the national consciousness and aspiration for a unity with Dalmatia and other Croatian provinces. Zadar was the centre of all these endeavours. Zadar witnessed the publication of all the more important papers, it harboured the seat of the National Party and of all parties that were developing in Dalmatia at the time. Zadar was simultaneously the seat of the Provincial Parliament, which discussed the needs of Dalmatia, however, without any greater power to put the conclusions into fact. This was prevented by the Central Vienna Government, by the Imperial representatives who worked in Zadar. In spite of all, however, at this time the town of Zadar experienced a dynamic development and town-planning, more than ever before. It still preserved the nature of an administrative-military place, growing up to about 20.000 inhabitants, mainly officials, officires, merchantmen, tradesmen and a few labourers. In the 19th century Zadar possessed a rich cultural life. Besides numerous cultural societies (Slavjanska lipa, People's Reading-Room, Dalmatian Matica and others) the town of Zadar possessed some large institutions (Municipal library

»Paravia«, Archives, Museum), theatre buildings, numerous journals and everything that was necessary for a cultural life. In spite of political difficulties Zadar remained in that century one of the first Croatian cultural centres.

By the Rapallo Treaty of 1920 Zadar was annexed quite unjustifiably to Italy, and on the 1st November, 1944, the units of the People's Liberation Army of Yugoslavia liberated the town from the German and Italian fascist military units. Thus Zadar again came into the framework of it natural geographic hinterland — the remaining Croatia — and was attached to the New Yugoslavia.

